

म. ग्रं. सं. ठाणे

विषय ~~विश्व~~

सं. नं. ~~५५००~~

मराठी ग्रंथ संग्रहालय, ठाणे.

संग्रहालय शाखा.

अनुक्रम नं.

विभाग ~~५५००~~

क्रमांक

पुस्तकाचे नांव

रुक्मिणी चौधरी

लेखक

डॉ. व. श. गिर

सूचना—पुस्तक आठ दिवसांवर ठेवू नका. पुस्तकाची खराबी करू नका.

REFBK-0019259

चल, सरुया जिवा रे, पुन्हां घरीं '

“ हिरोजी, भाग्यवंताच्या घरच्या गोष्टी, तुम्ही आम्ही बोलायच्या आतां ! ”

—राजसंन्यास

‘ ८७ कसबा ’ असें कोणीं म्हटलें कीं, एक रोडक्या वांध्याचा व कळाहीन तोंडाचा तीन मजली इमला डोळ्यापुढें उभा रहातो; त्याच्या तळशीं असलेल्या मारवाड्याचें गैदी दुकान दिसूं लागतें. दुकानाच्या डाव्या बाजूचा अरुंद जिना चढून वर गेल्यासारखें वाटून तेथेंच कोपऱ्यांतील अंधारांत ‘गडकरी कामांत आहेत—संध्याकाळीं या ! ’ ही पाटी एकाद्या कामचुकार राखणदाराप्रमाणें वेफिकीर चेहेऱ्यानें बसलेल्याचा भास होतो; स्वर्गाच्या वाटे

प्रमाणें अधिकच अरुंद होत चाललेल्या पुढल्या जिऱ्याच्या पहिल्या पायरीवर राय, ठेवितांच (किंवा वाजतांच) ‘ कोण आहे ? ’ असा खड्या सुराचा सवाल कानांत घुमल्यासारखें वाटतें; त्या सवालाला परवलीचा शब्द सांगून वीरानें—आणि भीतीनें पुढच्या पायऱ्या संपवून वर डोकावतांच रस्त्याचे राजूच्या खिडकी शेजारीं ठाण मांडून आपले तरल व तेजस्वी डोळे समोरील मारावरच्या पिंपळाच्या ‘ कोंवळ्या हालत्या पाना ’ वर लावून बसलेली, कदाचित् नवीन कल्पनेच्या संशोधनांत होणाऱ्या मानसिक संतापाचा सूड ओंठावरील मिशांवर शमवीत असलेली—कदाचित् ‘ सुरलीच्या ’ चालीवर

‘ड’च्या बाराखडीचें नेटेशन आपल्या गद्यं सुरांत करीत बसलेली एक बुद्धि-मान्-आणि भ्रमिष्ठ व्यक्ति डोळ्यापुढें दिसूं लागते ! हातांत एकादें दुसरें जाड पुस्तक, समोर एका लहान चपट्या लांकडी पेटीवर कागदाची चवड रचलेली, शेजारी भिंतीला टेकवून ठेविलेल्या विट्टलाच्या व शंकराच्या छोट्या तसबिरी, लाल रेशमी बांधणीची गीता, पलीकडे दाटीवाटीनें बसविलेल्या पुस्तकांनीं भरलेलीं कांचेचीं कपाटे, ‘ मासिक मनोरंजनाच्या ’ लेखकांच्या फोटोची ओक्याबोक्या भिंतीवर टांगलेली एकुलती एकच तजवीर, तर एका खांबावर ‘ गाणाच्या चिमण्या मुशाफराची ’ लावलेली बाळसेदार प्रतिमा, — आणि त्या व्यक्तीच्या डोक्यातील अस्वस्थता मूर्त स्वरूपांत पटविणारें त्या जागेंतील वस्तूंचें एकंदरींत अव्यवस्थित स्वरूप !

ही व्यक्ति एकटीच बसलेली आढळली तर भेटणाराचें नशिवच ! भोंवतीं दहापांच मंडळीचा आखाडा हरहमेश बसलेला असावयाचा ! कवितेचे कपटे खिशांत दडवून आलेलें एकादें कच्च्या दिलाचें कविशावक, स्वतः लिहिलेल्या नाटकाची वर्णी एकाद्या कंपनीकडे लावण्याच्या हेतूनें आलेला एकाद्या ‘ कन्हाडचा इंजीनीयर, ’ लौकरच फुटूं पाहणाऱ्या नाटक मंडळींतील सचिंत चेहेऱ्याचा एकादा ‘ राजनिष्ठ ’ नट, किंवा पहिल्या नाटकासाठीं आशाळभूत दृष्टी लावून बसलेला एकाद्या नवीन निघणाऱ्या कंपनीचा उमेदवार मालूक, एन्हवीं उपेक्षेनें टवाळी करणारा पण रात्रीच्या नाटकाचा पास मिळविण्यासाठीं दोरुडीचें कातडें पांघरून आलेला एकादा पूर्वाश्रमीचा विद्यार्थी अगर शिक्षकमित्र, जगाचा कारभार चालविण्याचा नसत्या काळजीनें करपलेला एकाद्या ‘ चिंतातुर जंतु, ’ वाळ्याशीं दहा पिढ्या तुटलेला, पण त्या व्यक्तीबद्दल वाटणाऱ्या आत्यंतिक आपलेपणामुळें तिच्या तोंडांतून निघणारी प्रत्येक उक्ति ‘ जिवापलीकडे जपण्यास ’ तत्पर असलेला एकादा मूढ डोक्याचा मित्र—अशी एक ना अनेक पेशाचीं व वेपारीचीं माणसें त्या व्यक्तीभोंवतीं कोंडी करून बसलेली असावयाचीं. येणाऱ्या जाणाऱ्यावर दिल्या हातांनीं चालविलेल्या चहाच्या उधळपट्टी वरोवर खुल्या ओठांतून निघणाऱ्या खमंग कोट्यांची मनमुराद खैरात आणि वळीव पावसाच्या वेगानें विनोदाचा वर्षाव चाललेला असावयाचा. त्या वैद्विक मेजवानींत लाघणारीं पंचपक्वानें पचविण्याचें काम पहिल्या पट्टीच्याच श्रोत्यांना

जुळावयाचें, हलक डोक्यांतील मेंदूना भोंवऱ्यांत सांपडल्याची भावना होऊन घेरी आल्यावाचून रहावयाची नाही ! या भेजवानीच्या प्रसंगी सांडलेलीं चार दोन शितें जरी पदरांत पडलीं तरी तेवढ्या भांडवलावर एकाद्या उपऱ्याला अन्न-छत्र चालविण्याचा आत्मविश्वास आल्यावाचून रहावयाचा नाही ! तिन्ही त्रिकाळ गजबजलेल्या या सदावर्तीत अधूनमधून सांपडणाऱ्या वेळांत महाराष्ट्र शारदे-च्या कंठांत अक्षय्य तेजानें रहाणाऱ्या तेजस्वी लेण्यांचीं घडण झाली ! त्या व्यक्तीच्या नांवानें मराठी दुनिया दुमदुमून गेली. ' ऐन मराठी हांकेनें भूम-डळ गाजविलें, मराठी मोहनीनें जीव कोटीला भारून टाकलें ! ' आज वारा वर्षे होत आलीं; अजून त्या व्यक्तीच्या नांवाची निशा उतरत नाही ! ' ८७ कसबा ' आहे त्या ठिकाणींच आहे; तळमजल्यावरील मारवाड्याचें दुकान कदाचित् भरभराटींत असेल. तिसऱ्या मजल्यावरील अंतर्भाग आतां अधिक सुस्थितींत असेल ! पण—पण त्या रस्त्याच्या खिडकींतून वारंवार बाहेर डोकावणारी ती अद्भुत व्यक्ति—आपल्या तेजस्वी डोळ्यांचा शोधक प्रकाश रस्त्याच्या रहदारीवर—साहित्याच्या सरहद्दीवर पाऊल टाकूं पहाणाऱ्या नवख्या लेखका-च्या आयुष्यावर ढाळणारा—तो दैदीप्यमान दीपस्तंभ आज त्या ठिकाणीं दिसत नाही ! त्या व्यक्तीच्या हयातींत दोस्तीच्या धाग्यादोऱ्यांनीं तिच्याशीं स्व-तःस जखडून घेणारें ' भाग्यवंत ' जीव आज कधींमधीं दृष्टीस पडतात—पण त्या व्यक्तीची बुद्धिमत्ता तिच्याबरोबरच गेली ! अनुप्रासाच्या वाराखड्या नव-शिक्या धालकवींच्या हातांत पडल्या; चहा आणि विड्या इतर लेखकांच्या वाट्यास उरल्या !

त्या व्यक्तीची संपूर्ण किताबत राम गणेश गडकरी ही होय. वाङ्मयिक आणि वैयक्तिक जीवनांत सारख्याच वादशाही बुद्धिसामर्थ्यानें वावरणारी दुसरी तेजःपुंज मूर्ति डोळ्यापुढें दिसत नाही ! लेखणीच्या टोंकावर नाचणारी वीज ओंठावर अष्टौप्रहर खेळविण्याचें अजब सामर्थ्य असलेला एकहि क-लावंत आज हयात असल्याचे आमच्या माहितींत नाही ! ' गुलाबी कोड्यां ' तील मिष्कील श्रृंगार, ' दसऱ्याच्या स्वारींतील ' ओजस्वी धडाडी, ' मुरली-तील ' मधुर काव्यमोहिनी, ' पुण्यप्रभावांतील ' उदात्त पावित्र्य, ' एकच प्याल्यां-तील ' भेदक भावना, ' राजसंन्यासांतील ' उत्तान देशभक्ति आणि ' रिकामपण-

च्या' कामगिरींतील चित्तमंथी विनोद, यांजवरील मालकी आपल्या संभाषणाच्या एकाच हप्त्यांत पुराव्यानिशीं पटविण्याचें सामर्थ्य एकट्या गडकऱ्यांच्याच अंगात होतें ! इतकेंही असून जें मुखांतून निघें तें लेखांत नाहीं; जें लेखणींतून निघावयाचें तें वाणींत नसावयाचें ! गडकऱ्यांच्या भरजरी आंगरख्याच्या आंत चार आणे वाराच्या कापडाचें आस्तर लावलेलें नव्हतें. जी श्रीमंत शोभा व तक्राकी वाहेर तीच आंत. त्यामुळे छापीळ लिखाणाच्या आड स्वतःचा दरिद्री चेहरा व दळभद्री चारित्र्य दडवून जगणाऱ्या एकाद्या मृतमुखी लेखकाचा दैन्यावस्था गडकऱ्यांच्या वाट्याला कधींच आली नाहीं. गडकऱ्यांच्या लेखावर रसिक जितकें झुलत तितकेच त्यांच्या दोलावरही झुलत ! गडकऱ्यांच्या नाटकावर जितक्या आतुरतेनें प्रेक्षकांच्या उडत्या पडत त्यापेक्षाही अधिक आतुरतेनें त्यांच्या उंबरठ्यावर मित्रमंडळींची वर्दळ असे. या दुहेरी सामर्थ्यानें गडकऱ्यांना दहा वर्षांत जे चमत्कार करून दाखवितां आले ते आजपर्यंत मराठी वाङ्मयांत इतक्या अवधींत कोणालाही साधले नाहींत. गडकऱ्यांच्या वैभवाचें रहस्य त्यांच्या बुद्धिमत्तेत होतें—आणि तितकेंच त्यांच्या व्यासंगी स्वार्थत्यागांत होतें. सरस्वतीचा संसार सजविण्यासाठीं स्वतःच्या संसाराची होळी करणारा स्वार्थसंन्यासी आज साहित्यांत क्वचित्च आढळून येईल.

गडकऱ्यांच्या अवसानास आज उणेंपुरें एक तप लोटत आले. त्यांची साहित्यसेवा शारदेच्या सोनेरी संग्रहांत कायमची रूजू झाली. त्यांना कमावलेल्या दौलतीच्या गादीला मानी मानकऱ्यांचें सालोसाल मुजरे मिळत जाले. त्यांचा बुद्धिसंसार 'ब्रम्हार्पण' झाला. साहित्यस्वरूपी गडकरी अमर झाले. तथापि, आपल्या अनेक मित्रांच्या स्मृतिसृष्टींत पहिल्याच ताजेपणानें हयात असलेले व्यक्तिरूपी गडकरी अद्यापि रसिकांच्या पुढें यथार्थ स्वरूपांत येऊं शकेल, नाहींत.

गडकऱ्यांच्या लुटित आठवणी वेळोवेळीं निरनिराळ्या ठिकाणीं व एकत्र पुस्तकरूपानेंही प्रसिद्ध झालेल्या आहेत. तरी पण पुष्कळ वेळां या वैयक्तिक आठवणींच्या रंगीबेरंगी मिगांतून गडकऱ्यांचा चेहेरा आ—होता तसा दिसूं शकेल किंवा नाहीं याची हमी देतां येत नाहीं. स्वतःच्या संबंधीं मुद्दाम गैरसमज पसरवून ती मौज दूरून पहाणाऱ्या वस्ताद गडकऱ्यांना आपल्या

स्मृतीचीं हीं विकृत अवशिष्टें पाहून 'यावज्जीवीह काय मी न कळलें कोणा-
प्रती नीटसें' ही ओळ लिहिल्याची सावधगिरी करून ठेविल्याबद्दल समाधान
वाटेल. "परमेश्वरा, मित्रापासून माझे संरक्षण कर" हें इंग्रजी सुभाषित
गडकऱ्यांच्या मुखीं नेहमीं असे. तें कशाचित् अंतर्ज्ञानानें जाणलेल्या भावी
मरणोत्तर आपत्तीचें द्योतकच होतें कीं काय कोणास ठाऊक ?

श्री. पांडोबा क्षीरसागर यांच्या 'वाग्विलासावर' मात्र अशा तऱ्हेचा
आरोप करतां येणार नाही ही आनंदाची गोष्ट आहे. गडकऱ्यांशीं अनेक
वर्षांचा प्रेमळ परिचय हाच त्यांचा या कृतीचें कर्तृत्व हातीं घेण्याचा अधि-
कार ! मैत्रीच्या वेलीवर सहज स्फूर्तीनें उमललेला हा भावभक्तीचा फुलोरा
रसिकांच्या हातीं देण्यापुरतेंच त्यांनीं वाङ्मयाच्या दालनांत पाऊल टाकलेलें
आहे. एन्हीं तेंथें डोकवावयाची त्यांची आकांक्षाही नाही व तयारीही
नाहीं. ते स्वतः नट असल्यानें नाटकी वातावरणांत वावरणाऱ्या गडकऱ्यांचें
स्वाजगी 'रंगपटां' तील स्वरूप कसें होतें हें पहाण्याची संधि
त्यांना पुष्कळच मिळाली. तुल्यबल वाग्भटांच्या मौल्यवान्
नजराण्यांपेक्षां आपल्या एकनिष्ठ गरीब नटभक्तांचा हा प्रेमाचा आहेर
स्वीकारणें हें स्वतः गडकऱ्यांना अधिक आवडलें असतें. या 'वाग्विलासां'
तील कांहीं प्रकरणें वाचतांना गडकऱ्यांच्या बुद्धिजीवी चारित्र्याची चांगलीच
चुणूक पटल्यावांचून रहणार नाही. टीका, उपरोध, कोटी इ० गडकऱ्यांच्या
विशेष विनोदांची अनेक चमकदार उदाहरणें या 'विलासां' आलेलीं
आढळतील. विनोदाचा कोठलाही प्रसंग न दवडण्याचा ध्यास, हरघडी
नाविन्य हुडकण्याची हौस, स्वतःच्या कर्तृत्वासंबंधी वाटणारा आत्मविश्वास,
वाचलेल्या वाङ्मयासंबंधी संशोधक दृष्टीनें विचार करण्याची प्रवृत्ति, भोंवता-
ल्लवी परिस्थिति बुद्धींत पचविण्याचा प्रयत्न, आणि संकटग्रस्तांसंबंधी वाटणारा
सहानुभूतीचा जिव्हाळा वगैरे गडकऱ्यांचे अनेक गुण या पुस्तकांत विखुर-
लेले दिसतील. हीं स्मृतिमौक्तिकें आजपर्यंत एकनिष्ठतेनें जतन करून व तीं
आतां भोळ्या भाविकतेच्या कांदणांत काळजीपूर्वक गुंफून रसिकांच्या हवालीं
करण्यांत श्री. क्षीरसागर यांनीं गडकरी वाङ्मयांत मोलाचा भर टाकली आहे.
याबद्दल त्यांचें कौतुक करावें तितकें थोडें. गडकऱ्यांच्या व्यक्तिगत साहित्या-

कडे संशयाच्या दृष्टीने पहाणाऱ्या टीकाकारांच्या डोळ्यांवरील हिरवट तवंग दूर करून त्यांचा योग्य दृष्टिकोण वनविण्याचें कामीं सदर ' विलासा ' ची थोड्या अंशानें मदत झाली तरी पुष्कळच झालें असें ह्मणावयास हरकत नाही.

प्रहाद केशव अत्रे,

बी. ए., बी. टी., टी. डी. (लंडन),

पुणे

२२ जून १९३०

मी

“गुडकऱ्यांचा वाग्विलास” हें पुस्तक मी वाचकांच्या हातीं मोठ्या आनंदानें देत आहे. हा वाग्विलास तसा करणारा मी कोण माझा व अधिकार काय हें माझ्या तोंडानें मी सांगणें हें शिष्टसंमत नाहीं हें मी जाणून आहे. आणि म्हणून मी तें सांगण्याचाही प्रयत्न करीत नाहीं. तें कार्य, माझ्या विनंतीला मान देऊन सदरहू पुस्तकाला प्रस्तावना व अभिप्राय लिहिणाऱ्या श्री. प्र. के. अ. शं. वा. मुजुमदार, श्रीमती रमाबाई गडकरी आणि श्री. व. शां. देसाई यांनीं केलेंच आहे. आतां सुप्रसिद्ध नाटककार उत्कृष्ट कवि, नामांकित विनोद-पंडीत म्हणून गाजून गेलेले कै. श्री. राम गे.श. गडकरी उर्फ आम्हा सर्वांचे आवडते “मास्तर” यांनीं न लिहिलेले पण वेळींअवेळीं, प्रसंगोप्रसंगीं उद्गारलेले, अनेकविध विनोदी गंभीर, हृद्य बोल आज अनेक दिवस जे हृदयांत सांचलेले होते ते उसळी मारून वर येऊन पुस्तकरूपानें रसिकांच्या, वाङ्मय-सेवकांच्या श्री. गडकरी मास्तरांच्या भक्तांच्या पुढें ठेवावेसें वाटत होतें. तें कार्य परमेश्वर-कृपेनें आज माझ्या हातून अंशतः पार पडत आहे, ह्याबद्दल मला अत्यंत समाधान होत आहे.

किर्लोस्कर मंडळींत गडकरी मास्तर प्रविष्ट झाल्यापासून मी त्या कंपनीतच असल्यामुळे त्यांचा मला सहवास घडला. त्यांचे अनेक बोल कानीं पडून ते हृदयांत सांचले, तेच, यथाशक्ति यथामति “गडकऱ्यांचा वाग्विलास” ह्या नांवानें मी लिहून काढले आहेत. त्यांचें प्रकाशन करावें असा माझा फारा दिवसांचा हेतू तो आज सफल झाला. मात्र या पुस्तकाच्या प्रकाशामुळे गडकऱ्यांसारख्या सूर्याला अधिक तेजस्वी करण्याला मी कारण झालों असें नसून उलट त्यांच्या पुण्यपावन बोलाफुलांनीं मी पवित्र झालों आहे, अशीच माझी मनोदेवता मला तीन्ही त्रिकाळ ग्वाही देत असते. एरव्हीं मजसारख्या पामरानें गडकरी मास्तर यांच्या शब्दांचें सामर्थ्य काय ओळखावें व त्यांची भूज करावी ? मास्तरांच्या वाङ्मयाची भूज श्री. गायकवाड सरकार यांनीं “एकचप्याला या नाटकाचा प्रथम प्रयोग पाहून गंधर्व मंडळींच्या

वर्षासनांत एक हजाराची वाढ करून जशी केली तशीच श्रीमंत तुको-
जीराव होळार इंद्र सरकार यांनी गडकरी मास्तरांचें “ राजसंन्यास ”
बलवंत संगीत मंडळीस सुद्धाम करावयास लावून एक हजार रुपयांचें
बक्षीस दिल्याचें पुष्कळांच्या कर्णी आहेच. इतकेंच काय परंतु अगदीं
अलिकडे ‘ ललितकलादर्श संगीत नाटक मंडळीनें ’ पुष्प प्रभाव ’ नाटक
वसविलें तर रसिकांनीं एक वर्षातील चाळीस प्रयोगास चाळीस हजार रुप-
यांची त्यावर उधळ करून गडकऱ्यांवरील अलोट प्रेम व्यक्त केल्याचें श्री. पेंढार-
कर यांनीं मोठ्या अभिमानानें व्यक्त केलें; तसेंच स्वतः गडकरी मास्तरांचा
आत्मविश्वास बलवंत नाटक मंडळी आपल्या नाटकावर जगवूं हा जसा होता
तसाच तो बलवंत मंडळीच्या प्रत्ययाला त्यांच्या “ पुष्पप्रभाव ” “ राजसंन्यास ”
या व विशेषतः “ भावबंधन ” या नाटकानें आणलेला आहे. हें अखिल
महाराष्ट्राला सूर्यप्रकाशाइतकें स्वच्छ आहेच.

इतकेंच काय परंतु “ गडकऱ्यांचा वाग्विलास ” हें पुस्तक प्रकाशित कसें होईल
याबद्दल मला थोडीशी धास्ती असतां मला सध्याचे जमखिंडीचे अधिपति
श्री. अप्पासाहेब पटवर्धन यांनीं प्रस्तुत पुस्तकाची हस्तलिखित प्रत नजरेखालीं
घालून गडकरी मास्तर यांच्या वाढमयावरील प्रेमामुळें प्रस्तुत पुस्तक प्रसि-
द्धीस कांहीं सक्रिय साहाय्य देण्याचें अभिवचन देऊन मला प्रोत्साहित केलें.
त्याप्रसंगीं मला गडकरी मास्तरांच्या वाढमय सामर्थ्याचा ताजा दाखव्या पटला.
आणि त्या प्रोत्साहनाच्या जोरावर मला प्रस्तुत पुस्तक प्रसिद्ध करण्यास एक
प्रकारचा धीर आला, हें नमूद करण्यास मला अभिमान वाटतो. असो. या
पेक्षां मला सदर गडकऱ्यांचा वाग्विलास पुस्तकासंबंधानें विशेष कांहीं सांगा-
वयाचें आहे असें वाटत नाहीं. आतां जातां जातां एकच आणि गोड असें
कार्य करावयाचें आहे, आणि तें म्हणजे हें पुस्तक प्रसिद्ध करण्याचे बाबतींत
ज्या थोर वा लहान मंडळींनीं मला हरघडी कृतीनें, वाचेनें, मनानें, साहाय्य
केलें, त्या मंडळींचे मनःपूर्वक आभार मानणें हें होय. यासंबंधांत प्रथम श्रीमंत
सरकार अप्पासाहेब जमखिंडीकर यांचे अनंत आभार मानले पाहिजेत.
नंतर विनंतीला मान देऊन गडकरीमास्तर यांचें अंतरंग जाणणारे व सुंदर प्रस्ता-
वना लिहिणारे श्री. प्र. के. अत्रे यांचे; तसेंच अनेक प्रकारांना साहाय्यार्थ

पुढें धावणारे कै. गडकरी मास्तरांचे जिवलग मित्र श्री. दादासाहेब परचुरे यांचे आभार न मानणें कृतघ्नपणाचे ठरेल. याशिवाय वस्तुतः पुस्तकाचीं पुर्के तपासणें, अनेक वेळां अनेक योग्य ते फेरफार करणें व सुचविणें, हीं कार्यें, आपलेपणानें केल्याबद्दल श्री. शंकरराव मुजुमदार यांचे जितके तितकेच 'राजगुरु प्रिंटिंग प्रेसचे' चालक यांनीं उत्साहानें व प्रेमानें पुस्तक छपाईचें काम मनाजोगतें करून दिल्याबद्दल मला त्यांचे अत्यादरपूर्वक आभार मानले पाहिजेत, आतां जातां प्रस्तुत पुस्तकाची छापण्यायोग्य अशी सुवक अक्षराची प्रत करून देणारे श्री सदाशिव अनंत ठकार यांचे व त्यांना आपल्या अत्यंत अडचणींत असतांही त्यांचे चुलते श्री. य. ल. ठकार यांनीं मुद्दाम काम करावयास लावल्याबद्दल त्यांचे आभार मानल्याशिवाय मला गत्यंतरच नाही.

सदहू आठवणींत, ज्यांचा ज्यांचा नामनिर्देत आला आहे त्यांच्यापैकीं मिळाले त्यांचे फोटो दिले आहेत. प्रत्यक्ष त्यांचा परिचय ज्यांना नाही; तरी त्यांना नांवानें त्या व्यक्ति परिचित असतील. पुस्तकांतील फोटोच्या रूपानें वाचकांना त्यांचा सहज परिचय होईल.

शेवटीं कै. गडकरी मास्तर यांच्या वाग्विलासाच्या प्रकाशनास मी त्यांच्याच पावन पुण्याईनें समर्थ झालों, याबद्दल त्यांचें मंगलस्मरण करून व त्यांची ही अल्प सेवा माझ्या हातून घडविण्यास ज्या परमेश्वरानें मला बुद्धि व शक्ति दिली त्या परमेश्वराचें आनंदानें स्मरण करून हा वाग्विलास रसिकांच्या हातीं देऊन येथेंच विराम करतो.

पुणें ४।७।३०
घर नं. ४६४

पांडुरंग गणेश क्षीरसागर.

श्रीयुत शंकर बापूजी मुजूमदार यांचा अभिप्राय.

“ After my death I wish no other herald,
No other speaker of my living actions.
To keep mine honour from corruption
But such an honest chronicler as Griffith.”

Shakespeare's Henry VIII.

“गडकऱ्यांचा वाग्विलास अथवा त्यांच्या प्रत्यक्ष सहवासांतील आठवणी” हें पुस्तक त्यांच्या सहवासांत निरनिराळ्या प्रसंगानें असणारे रा. पांडुरंग गणेश क्षीरसागर यांनीं लिहिलें आहे. ज्या वेळीं गडकरी किल्लोस्कर संगीत मंडळींत होते, त्या वेळीं क्षीरसागरही होते. गडकऱ्यांच्या पठडींत जीं माणसें होतीं तिच्यांत हे व रा. यशवंत नारायण आठवले व इतर मंडळी होती. परंतु गडकऱ्यांचे वाग्विलास स्मरणांत ठेवून, त्यांचा उपयोग प्रत्यक्ष क्षीरसागर व आठवले यांनींच महाराष्ट्र भाषेच्या भोक्त्यांस मनमुराद करूं दिला. गडकऱ्यांच्या इतर लेखांचा व काव्याचा प्रसार इतर त्यांच्या मळांनींही मुक्तद्वाराप्रमाणें केला आहे; परंतु क्षीरसागर व आठवले यांच्या तुतारी व चाबुकस्वारांतून प्रसिद्ध झालेल्या आठवणी, किल्लोस्कर मंडळींत इतर गडकऱ्यांशीं गप्पा गोष्टी करणारे असतांना या दोघांनीं जर प्रसिद्ध केल्या नसत्या तर यांच्यावर ‘समुद्रांत राहून कोरडे’ हा सार्थ आरोप आला असता. तुतारींतील आठवणी लोकांत प्रसिद्ध होऊन त्या लोकांस आवडल्या हें पाहून रा. क्षीरसागर आपल्या आठवणी पुस्तकरूपानें प्रसिद्ध करित आहेत. या आठवणींतील गडकऱ्यांचें प्रत्येक वाक्य, कोटी, व भाषण हीं जणू काय एखाद्या तत्वज्ञान्याच्या तोंडून निघालीं आहेत असें वाटतें. गडकऱ्यांच्या आठवणी बरोबर किल्लोस्कर मंडळीचाही थोड्याफार प्रमाणानें इतिहास आला आहे असें म्हटलें तरी चालेल. गडकरी सुमारे १११० वर्षे १९०६ पासून १९१६ अखेर किल्लोस्कर मंडळींत होते. तेवढ्या अवधींत मंडळी बरोबर जे वादविवाद, संभाषण, व त्यावर त्यांचें उत्तर प्रत्युत्तर इत्यादि चालत असें, तें आठवणीच्या रूपानें क्षीरसागर यांनीं एकत्र करून मराठी वाचकांपुढें एक

चटकदार व चवदार पक्कान ठेवलें आहे. नाटककार व कवि या नात्यानें त्यांचा दर्जा कोणाच्या वर किंवा खाली या संबंधाचा विचार आठवणीच्या या पुस्तकांत करतां येत नाही. तथापि ते एक सर्वोत्कृष्ट विनोदी लेखक होऊन गेले याबद्दल कोणाचाच वाद नाही. गडकऱ्यांचे स्मृतिदिन प्रत्येक वर्षी ठिकठिकाणीं होतात हा प्रकार कोणाकोणास स्तोमाचा व अतिशयोक्तीचा वाटतो. परंतु असे वाटणारे बहुतेक जगाचा व्यवहार करून कंटाळलेले असवेत. त्यांना तरुण पिढींतले नवे नवे प्रकार नवलचेच वाटून असले पाहिजेत. आज शेंकडों लेखक त्यांचें अनुकरण करीत आहेत, त्यांचे अनुयायी बनले आहेत, ते काय वाच्यार्थी पद्याचे हात करण्याच्या करमणुकीप्रमाणें करमणूक करून घेत आहेत ?

गडकरी हे अल्पकाळांतच एवढी कामगिरी कवि, नाटककार व विनोदी लेखक या नात्यानें करून गेले, याचा आमच्या महाराष्ट्र वाचकांना अभिमानच वाटला पाहिजे. एवढ्या वयांत कोणी अशी लोकोत्तर कामगिरी महाराष्ट्र वाङ्मय सृष्टींत केली आहे ? एक श्री. श्रीपाद कृष्ण कोल्हटकर हेच या विधानाला अपवाद आहेत; तेव्हां आहे हेंच त्यांचें वाङ्मय मराठी वाचकांपुढें हरहमेश राहिल असें वाङ्मयभक्तांनीं जपलें पाहिजे. क्षीरसागरांनीं ज्या निवडक आठवणी प्रसिद्ध केल्या आहेत, यांशिवायही त्यांच्याजवळ अद्याप पुष्कळ आठवणी शिल्लक आहेत. त्यांच्या प्रसिद्धीचा योग असाच केव्हांतरी येईल अशी आम्हास आशा आहे. त्यांना मोठी उपमा दिल्यासारखी कोणास वाटेल, परंतु त्यांची गडकऱ्याबद्दलची ही भक्ति पाहून जॉन्सनबद्दलच्या बॉसवेलच्या कृतीची आठवण होते. जॉन्सनच्या लहरी स्वभावाच्या जशा अनेक गोष्टी बॉसवेलनें दिल्या आहेत, तशा गडकऱ्यांच्या लहरी स्वभावाच्या आणखी जरी आठवणी या आठवणींत दिल्या असत्या तरी त्या मनोरंजक झाल्या असत्या. महाराष्ट्र वाङ्मयांत गडकरी हे भावी पिढींत जॉन्सनच्या तोडीचेच समजले जातील याविषयी शंका नाही, तेव्हां क्षीरसागरांनीं मराठी वाङ्मयांत एका विनोदी ग्रंथाची भर टाकली याबद्दल त्यांचें अभिनंदनच करावेसे वाटते.

ता. २६।६।३०
कसबा पेठ, पुणे.

शंकर बापूजी मुजूमदार.

श्रीयुत वसंत शान्ताराम देसाई, बी. ए., एलएल. बी. यांचा अभिप्राय

रा. पांडोवा क्षीरसागर यांनी लिहिलेलें 'गडकऱ्यांचा वाग्विलास' हें पुस्तक मी समग्र वाचलें आहे. गडकऱ्यांच्या प्रत्यक्ष आणि निकटच्या दीर्घ-काल-सहवासासंबंधीच्या 'आठवणी' म्हणजेच हा 'वाग्विलास' होय. गुरुस्थानीं मानलेल्या नाटककाराविषयीं, भक्तीच्या सद्भावनेनें प्रेरित होऊन, जें जें आठवलें तें तें एकत्र छापण्याची महत्वाकांक्षा रा. क्षीरसागर यांनीं धरलेली आहे. त्यामुळें चरित्रनायकाविषयीं जें जें आठवलें त्या 'आठवणी' अशा धोरणानेंच या बाबतींत 'आठवणी' या शब्दाचा अर्थ लावावा लागेल. किंबहुना, या संग्रहाच्या मुळाशीं गडकऱ्यांच्या 'वाग्विलासापेक्षां,' रा. क्षीरसागरांचा 'स्मृतिविलास'च प्रमुखपणें असलेला दिसून येईल.

वाङ्मयाच्या प्रान्तांत जाणून बुजून पाऊल टाकण्याची महत्वाकांक्षा रा. क्षीरसागरांच्या मनाला कधींही शिवलेली नाहीं; असें असतां, चरित्रनायकाविषयींच्या ज़लोट प्रेमांमुळें त्यांच्या हातून प्रस्तुतची वाङ्मयनिर्मिती झाली आहे, ही गोष्ट, चरित्रनायकांच्या थोरपणाची व आठवणीकारांच्या प्रेमाची साक्ष देण्यास पुरेशी आहे. गडकऱ्यांचा सहवास लाभलेल्यांना, त्यांची आठवण नेहमी स्फूर्तिप्रदच असते. तीच स्फूर्ति या वाङ्मयनिर्मितीला कारण झाली आहे:

गडकऱ्यांचा बराच काल नाटक मंडळ्यांच्या सहवातांत गेला. त्यामुळें गडकऱ्यांच्या आठवणींचा विशेष भरणा नटमंडळीं जवळच असणार. 'आठवणी'सारखीं पुस्तकें म्हणजे नाटककारांचीं वाङ्मय स्मारकेंच होत. तरी, गडकऱ्यांसारख्या अद्वितीय नाटककारांच्या वाङ्मय स्मारकाला अधिक हातभार लावण्याची इच्छा, या 'वाग्विलासाकडे पाहून तरी इतर नटमंडळीला होवो अशी आशा बाळगणें अप्रस्तुत होणार नाहीं; आणि ती आशा सफल झाल्यास 'वाग्विलासा'नें मोठेंच कार्य केल्यासारखें होईल.

पुणें

वसन्त शान्ताराम देसाई.

श्रीमती रमाबाई गडकरी (के. गडकऱ्यांच्या द्वितीय पत्नी)

यांचा अभिप्रायः—

श्रीयुत पांडोवा क्षीरसागर यांनीं स्मरणशक्तीचा चांगला उपयोग करून, अत्यंत मेहनत घेऊन, स्वतंत्रपणें हें पुस्तक प्रसिद्ध करण्याचा पहिला मान पटकावला, याबद्दल त्यांचे मनःपूर्वक आभार मानणें माझे पवित्र कर्तव्य आहे. श्री. क्षीरसागर यांचा त्यांच्याशीं फार वर्षे परिचय होता, इतकेंच नव्हे तर इतर आतिष्ठ मंडळीपेक्षांही ते क्षीरसागर यांच्याशीं सर्व गोष्टींची मोकळ्या मनानें चर्चा करीत असत. त्यामुळे अनायासें योग्य माणसाकडूनच आठवणी लिहिल्या जात आहेत. त्यांची योग्यता आज महाराष्ट्राला पूर्ण पटली आहे. दोन वर्षांपूर्वी श्री. गोपाळराव अधिकारी यांनीं सुद्धां बऱ्याचशा आठवणी गोळा करून प्रसिद्ध केल्या. अशीं वेळोंवेळीं प्रसिद्ध होणारीं पुस्तकें त्यांच्या उज्वल विनोदी चारित्र्यावर प्रकाश पाडतील व वाङ्मयांतही त्यांचें स्थान अढळ व विभूषित राहिल. मोठमोठ्या संपादकांपासून तो नाटक कंपन्यांतील गडीमाणसांपर्यंत सर्व जातीचे सर्व दर्जाचे लोक आमच्याकडे नेहमीं येत जात असत. भोंवताली चार मित्रमंडळी असून चमचमीत विनोदाच्या मेजवान्या आमच्याकडे दररोज होत असत. त्यांच्या इतर मित्रमंडळीनींही श्री. पांडोवा क्षीरसागर यांच्या कृतीचें उदाहरण डोळ्यांसमोर ठेवून आपल्या स्मरणशक्तीचा व लेखनव्यासंगाचा सदुपयोग करावा अशी त्यांना माझी विनंति आहे. हल्लींच्या तरुणांचे आवडते असे विद्वान् व रसज्ञ कवि श्रीयुत केशवकुमार अत्रे यांनीं या पुस्तकाच्या प्रस्तावनेदारखल चार शब्द लिहिले आहेतच, त्यापेक्षां मी तरी आणखी अधिक क्लथ सांगणार ? मरणोत्तर कां होईना, काव्यनाटकादि प्रांतांत अग्रेसरत्वाचा मान मिळालेल्या माझ्या पतीच्या आठवणीच्या या पुस्तकाचे हजारों भक्त प्रेमादरानें स्वागत करतील, अशी दृढ आशा आहे.

पुणें, सेवासदन, ट्रेनिंग कॉलेज.

ता. ९।७।१९३०

रमाबाई गडकरी.

राजीव गंधी संघर्ष
पुस्तकालय
पुस्तक सं. १०१२००००
३३

कै. राम गणेश गडकरी

के. गोविंद बल्हाळ देवल

श्री. श्रीपाद कुण कोल्हटकर

॥ श्री ॥

गंडकच्यांचा वाग्विलास

म्हणजेच

१८२५९

त्यांच्या प्रत्यक्ष सहवासांतील आठवणी.

१. ' गर्वनिर्वाण ' नाटकांतील अप्रसिद्ध पदें.

' गर्वनिर्वाण ' नाटकाचा वृत्तांत पुढें दिला आहे: हें नाटक गंडकच्यांनीं प्रल्हादमत्तीवर लिहिलें होतें. यांतील पदांच्या चाली गोड होत्या. यांतील मला आठवत असलेलीं दोन तीन पदें मी खालीं देत आहे:

प्रल्हाद--

(भैरवी, चाल—सुनो प्यारी मोहना.)

न दया कां हृदया । तुझिया जननी । होति यातना मना या वचनापरिस
या ॥ धृ० ॥ दाखवाया । अधिक माया । विप्र प्याया । सांग या । शक्ति
न त्या, यातना या, मम हृदया साहिना ॥१॥

वरील पदाची चाल कंपनी अहमदनगरला गेली असतांना तेथील तार
मास्तर गुस्तादजी नांवाच्या पारशानें दिली होती असें मला नक्की आठवतें.

दासी— (चाल—नाचत ना गगनांत)

भूवरी रविप्रकाश उरला । स्मृति न याची जावयाची । सोडि ना रवि सर्वें
नमाला ॥ धृ० ॥ दानव नृपवर चरण रजांचा । देइ थारा अंधकारा ॥ सोडि ० ॥

खालीं दिलेल्या तिसऱ्या पदाची चाल श्री. बालगंधर्वांच्या मातुश्रीनेंच
गंडकच्यांना दिली होती असें म्हणण्यास हरकत नाहीं. त्या नेहमीं ' मुरलि

तुशी गोड, कृष्णा ' हें पद म्हणत असत. ही चाल गडकऱ्यांच्या मनांत ठसून त्यांनीं प्रल्हादाच्या तोंडीं याच चालीचें एक पद तयार करून घातलें:

प्रल्हाद—देइ हीच जोड आई । विप हें देइ गोड ग ! ॥ १० ॥

हट्ट कधीं धरिला नाहीं । हाच आज शेवटचाही ।

मागणें न याहुनि कांहीं । पुरवि हीच जोड आई ॥ ११ ॥

२. गडकरी व जॅक्सनचा खून

नाशिकच्या ' विजयानंद ' थिएटरांत किल्लोस्कर मंडळीच्या ' शारदा ' नाटकाचा प्रयोग चालला असतांना जॅक्सनचा थिएटरांत खून झाला हें सर्वांस महशूरच आहे. हा खून आणि किल्लोस्कर मंडळी याचा परस्पराशीं काडीमात्र संबंध नसला तरी आपलें नाटक चाललें असतां भर थिएटरांत खून झाला याची मंडळीला दांडगी दहशत वसली. गडकरी मास्तर म्हणजे कमालीचे भित्रे. शिवाय त्यांच्या दुर्दैवानें मुंबईतील एका इंग्रजी दैनिकानें या खूनाबाबत आपल्या एका लेखांत ' किल्लोस्कर मंडळींत राजकीय विचारांचें एका कवीचें एक नाटक बसविण्यांत येत आहे ' असें ध्वनित केल्याबरोबर तर गडकऱ्यांची बोवडीच वळली. त्यांच्या अगदीं पहिल्या ' गर्व-निर्वाण ' नाटकाच्या तालमी त्यावेळीं सुरू असून चार अंकाची रंगीते तालिम-ही झाली होती. या नाटकांत राजकारण नव्हतें; पण त्यांतील एका प्रवेशा-वर राजकीय विचाराची थोडी फार छाया पडली होती. पण गडकऱ्यां-सारख्या भित्र्या मनुष्याला एवढेंच कारण पुरें होतें. जॅक्सनच्या खुनाशीं त्या दैनिकानें प्रच्छन्न रीतीनें आपला संबंध आणला या विचारानें त्यांच्या मनांत धडकी भरून तो एकच प्रवेश काय, पण त्यांनीं आपल्या मागची ' कटकट कायमचीच वांचविण्यासाठीं संबंध नाटकच जाळून फस्त केलें !

पुढें हें वातावरण शांत झालें. गडकऱ्यांनीं किंचित फेरवटल करून ' गर्व-निर्वाण ' नाटक पुन्हां लिहून काढलें. त्यांच्या तालमीही पुन्हां सुरू झाल्या. पण कंपनीतल्या एका गृहस्थाच्या भाषणानें चीड येऊन गडकऱ्यांनीं संतापाच्या भरांत लिहिलेलें नाटक पुन्हां जाळून फस्त केलें ! अशा ' गर्व-

निर्वाणाच्या ' दोन आवृत्या कालाच्या मध्यस्थानी पडून गडकच्याच्या एका सुंदर नाटकाला मराठी वाचक मुकले.

३. कोल्हटकरांची ' धिंड ' !

१८९७ साली रा. श्रीपाद कृष्णांचें 'वीरतनय' नाटक रंगभूमीवर आलें. त्यापूर्वी प्रसिद्ध झालेल्या नाटकांची वहिवाट सोडून लिहिलेलें असें हेंच पहिलें व स्वतंत्र नाटक होतें. अर्थात, या ' क्रांतिकारक ' नाटकाकडे सर्व रसिकांचें लक्ष वेधलें यांत आश्चर्य नाहीं. या नाटकावर चोहों दिशांनी भयंकर टीका झाली. ' केसरी ' कारांनी सुद्धां त्या नाटकावर परीक्षण करून त्यांतील पदांवर क्लिष्टतेचा आरोप ठेवला. रा. कोल्हटकरांनीं नंतर ' वीरतनयाची ढाल ' या नांवाखालीं एक लेख लिहून त्यांत टीकाकारांचें पारिपत्य केलें. पण पदांच्या क्लिष्टतेचा आरोप त्यांच्यावर ठसला म्हणूनच कीं काय त्यांनीं आपल्या ' गुप्तमंजुषा ' नाटकांत अगदीं साध्या शब्दांच्यांचीं पदे घातलीं. ' वीरतनयां ' तील संस्कृतप्रचुर पदे व गुप्तमंजुषां 'तील साधीं पदे यांतील भेद टीकाकारांस काय पण सामान्य वाचकांनाही जाणवला.

गडकरी श्रीपाद कृष्णांचे शिष्य असल्याचें प्रसिद्धच आहे. त्यांना श्रीपाद कृष्णाचा ' हा ' मित्रेपणा ' आवडला नाहीं. ' वीरतनयां 'तील पदांवर क्लिष्टतेचा आरोप झाला म्हणूनच टीकेला मिऊन गुरुवर्यांनीं ' गुप्तमंजुषां ' तील पदे साध्या शब्दांच्यां केलीं असा त्यांचा ग्रह झाला व त्यामुळें ते थोडेफार उद्विग्न झाले. त्या उद्विग्नतेच्या भरांतच त्यांनीं रा. कोल्हटकरांना एक कवितात्मक विनोदी पत्र पाठविलें. मात्र या कवितात्मक पत्रांत अथपासून इति-पर्यंत त्यांनीं एकही कठीण शब्द येऊं न देण्याची सावधगिरी बाळगली होती. त्या कवितेची चालही त्यांनीं ' तेथेंच उभी कीं आलें ' ही निवडली होती. ' गुप्तमंजुषा ' तील नंदिनीच्या तोंडचें " आई, कोठें लपुनी वससी ? नच कां रुससी नच कां हंससी ? " हें पद तर त्यांना अगदींच गद्यमय व साधें वाटलें. तेव्हां याच कवितेवर मारा करण्यासाठीं गडकच्यांनीं आपल्या ' पद्यमय ' पत्राला सुरवात केली. पत्राची सुरधातीची ओळ अशी होती:—

“ इतकी सोपी कविता कशी केली

तुमची मति कशी चळली, मास्तर ! अहो मास्तर ! ”

या चालीतही ही कविता नीट बसत नव्हती. पण आपला निषेध व्यक्त करण्याकरितां त्यांनीं शब्द व चाल जशी अगदींच सामान्य निवडली तसेंच शब्दांच्या व्हेस्वदीर्घाकडे त्यांनीं दुर्लक्ष केलें होतें ! रा. कोल्हटकरांना हें पत्र पांचव्यावर हसूं आलें व त्यांनींही त्यांना त्या पत्राचें गमतीनें उत्तर पाठविलें.

४. केवळ टाळीसाठी !

‘ गंधर्व कंपनी ’तून निघाल्यानंतर टेंव्यांनीं “ शिवराज संगीत मंडळी ” काढली. गडकऱ्यांचें “ पुण्यप्रभाव ” कांहीं दिवसांनीं किलोस्करांनीं स्टेजवर आणलें. व तेंच नाटक टेंव्यांनीं आपल्या कंपनीकरितां व्यावयाचें ठरवून गडकऱ्यांना बोलवून नेलें. पुण्यप्रभाव नाटक कंपनीतील कोणी मंडळीनें पाहिलें नसल्यामुळें व पुण्यप्रभावांतील प्रत्येकाचें काम फारच रंगतें असें त्यांना कळलें असल्यामुळें प्रत्येकाला या नाटकांत आपल्याला काम मिळावें अशी फार इच्छा होती. पुढें सर्व कामें ठरलीं गेलीं. कंपनीत एक अगदीं लहान मुलगा होता. आपल्यालाही या नाटकांत काम मिळावें अशी त्याची फार इच्छा होती. व म्हणून तो गडकऱ्यांच्या फारच पाठीस लागला होता. ‘पुण्यप्रभावां’तील बाल युवराजाचें कामही दुसऱ्याला नेमलें गेल्यामुळें गडकऱ्यांचा अगदीं नाइलाज झाला होता.

“ मास्तर ! ” एके दिवशीं त्या मुलानें गडकऱ्यांना गांठून म्हटलें. “ मला तुमच्या नाटकांत काम द्या ना ! अगदीं टाळीचं काम पाहिजे, मास्तर ! ”

“ दिलें तुला काम ! ” गडकऱ्यांनीं किंचित् विचार करून उत्तर दिलें. इतर सर्व मंडळी आश्चर्यानें गडकऱ्यांच्या तोंडाकडे पाहूं लागली.

“ कोणतं काम करूं मी ? ” मुलानेंही उत्सासानें प्रश्न केला.

“ तुला टाळी पडायचं काम पाहिजे ना ? ” गडकरी म्हणाले: “ मग असं कर. माझें नाटक चालूं असतांना एकदां स्टेजवर या विंगमधून दुसऱ्या विंगमध्ये जा; म्हणजे टाळी पडली म्हणून समज ! ”

५. सिंधूचें फाटकें लुगडें !

खाडिलकरांचें 'स्वयंवर' नाटक जेव्हां स्टेजवर आलें तेव्हां गंधर्व मंडळीच्या रंगभूमीमध्ये व कपड्यालच्यांत एकदम क्रांति झाली. शिवाय स्वयंवर नाटकांत एकटे नारायणरावच लोकांच्यापुढें विशेष उठावणीनें दिसून दोडस मार्गें पडल्यासारखे झाले. गडकऱ्यांनीं जेव्हां हें पाहिलें तेव्हां दोडसांदहल-आपल्या भिन्नावदल फारच वाईट वाटून ते म्हणाले: "अरेरे ! या नाटकांत दोडस अगदींच मार्गें टाकले गेले ! पण मी माझ्या 'एकच प्याला' नाटकांत दोडसांच्या कामाला उठाव आणीन आणि नारायणरावांना फाटक्या लुगड्यानें स्टेजवर आणून नाटक लोकप्रिय करून दाखवीन !" आणि त्यांनीं खरोखरीच ही गोष्ट सिद्ध करून दाखविली. एकच प्याला नाटकाची प्राप्ति या फाटक्या लुगड्यावर, आतांपर्यंत १२००००० झाली असें कळतें. व गंधर्व कर्जमुक्त होण्यास हें नाटक पुष्कळसें कारणीभूत झालें असें गडकरी स्मृतिदिनातिमित्त भरलेल्या समेचे अध्यक्ष असतांना बालगंधर्व यांनीं आपल्या भाषणांत सांगितलें आहे. या नाटकाच्या पद्याच्या चालींत कै. भास्करबोवा यांची विशेष मरत नव्हती. तरी, गडकऱ्यांनीं विशेषतः सुधाकर व सिंधू हीं दोन प्रात्रें भपकेदार पोशाख व भपकेदार अलंकार या शिवाय रंगवून नाटकाला खी उठवणी आणली आहे तिच्या योगानें गडकऱ्यांनीं एकच प्याला नाटकानें आपलें स्वतःचें व यांतील नटांचें नांव वाङ्मय व नाट्यसृष्टींत कायमचें करून टाकलें आहे.

६. गडकऱ्यांच्या नाटकांत नाच कां नार्ही ?

साधारणतः नाटक कसेंहि असलें तरी त्या नाटकांत एक दोन नाच घातले म्हणजे नाटकाला उत्पन्न होई. व म्हणून पूर्वी बहुतेक नाटकांतून नाच अगदीं अवश्य घातला जाई. प्रेक्षकांना रंगभूमीवर नाच कितीही मनोहर असला तरी तो नाच लहान मुलांकडून वसयून घेत असतां नाच शिकविणारा मास्तर मुलांना कसें मारतो व त्या कोंवळ्या पोरांचें कसें

हाल करतो याची कल्पना प्रेक्षकांना होणार नाही. किलोस्कर मंडळीत मुलांना नाच शिकविण्यासाठी ठेवलेल्या एका गुजराथी मास्तराचें मुलांच्या बाबतींत निष्ठुरपणाचें वर्तन जेव्हां गडकऱ्यांनी पाहिलें तेव्हां कळवळून पण आत्मविश्वासानें ते म्हणाले. “ अरेरे! प्रेक्षकांचें मनोरंजन करण्यासाठी या कोवळ्या पोरांचे असे हाल केले जातात अं ! त्यापेक्षां मी माझीं नाटकं नाचून घालतां लोकप्रिय करून दाखवीन तरच मी नांवाचा गडकरी ! ”

७. घड्याळ व काळीज.

शिवराज कंपनीचा मुक्काम पुण्यास होता. एकाएकीं माझा मुलगा फारच आजारी पडला. डॉक्टरांना आणल्यावर त्यांनीं मुलाची प्रकृति पाहिली व मुलाला अर्ध्या अर्ध्या तासानें द्यावयाचें औषध दिलें. पण माझ्याजवळ घड्याळ नव्हतें तेव्हां मी गडकऱ्यांकडे जाऊन त्यांच्याजवळ घड्याळ मागितलें. गडकऱ्यांजवळही घड्याळ नव्हतें; पण त्यांनीं शेजारून दुसऱ्या एका जवळून आणून तें मला दिलें. पुढें दोनतीन दिवसांनीं माझा मुलगा वारला; आणि त्या गडवडींत आणलेलें घड्याळ जमिनीवर पडून फुटलें व बंद पडलें. कांहीं दिवसांनीं मी गडकऱ्यांच्या घरीं तें घड्याळ घेऊन गेलों, मुलगा मेल्याचें त्यांना माहित होतें. मी त्यांना घड्याळ फुटून बंद पडल्याचें सांगितलें व तें दुसऱ्याचें असल्यामुळें दुरुस्तीला जो कांहीं खर्च येईल तो मी देईन असें म्हटलें.

“ पांडोबा ! ” गडकऱ्यांची त्या वेळची ती मूर्ति आणि त्यांचे ते शब्द अद्याप मला चांगले आठवताहेत. त्यांचा आवाज सद्गदित झाला होता. ते म्हणाले “ पांडोबा ! थोडेफार पैसे देऊन या घड्याळाची किटकिट जशी सुरू करतां येईल तसेंच गटेल तेवढे पैसे देऊन जर तुमच्या मुलाच्या काळजाचे ठोके परत सुरू करतां येतील तर किती चांगलें होईल बरं ! ”

८. ' पुण्यप्रभाव ' कां लिहिलें गेलें ?

१९१२-१३ सालच्या सुमारास किलोस्कर मंडळींत फाटाफूट झाली. कंपनीतील गंधर्व, बोडस, टेंबे यांसारखी प्रमुख मंडळी कंपनीतून फुटत असल्यामुळें किलोस्कर मंडळीचा जणू काय 'आत्मा'च निघून जात असल्यासारखें सर्वांना वाटलें. शिवाय त्यांच्याबरोबर कंपनीतील आणखीही बराचसा नटवर्ग निघून जात असल्यामुळें प्रसंग मोठा आणीबाणीचा आला होता यांत शंका नाही. इतके दिवस सुरळीत चाललेल्या व उत्कृष्ट म्हणून नांवाजलेल्या किलोस्कर मंडळींत फाटाफूट व्हावी हें कोणालाच आवडलें नाहीं. म्हणून रा. तात्यासाहेब केळकर, वगैरे मंडळी ही फाटाफूट थांबविण्यासाठीं प्रयत्न करूं लागले. गंधर्व-बोडस वगैरे मंडळींचें असें म्हणणें होतें कीं, शंकरराव मुजुमदारांनीं आपली कंपनीवरची मालकी सोडावी व त्याबद्दल त्यांना रोख ५००० रुपये अगर तहहयात ७५ रुपये देण्यांत यावे. तसें त्यांनीं नाकडूल करणें म्हणजेच पर्यायानें स्वतःला कंपनीच्या मालकीचा लोभ आहे असें सिद्ध करण्यासारखें आहे असा त्यांच्यावर 'आरोप' करण्यांत आला.

गडकरी हे फाटाफूट होऊं नये या मताचे होते. त्यांनीं जवळ जवळ २८ इसमाच्या सहा गोळा करून फाटाफूट होऊं नये व शंकरराव कंपनींत पाहिजेत असें त्यांच्याकडून लिहून घेतलें. या इसमांत एकेक १५।१५।२० वर्षे घालविलेले कांहीं इसम होते. गंधर्व मंडळी काढणारांचा हेतु निराळा होता त्यांना यांतली बरीच मंडळी नको होती. मुजुमदारांनीं "या मंडळींचें काय करणार," म्हणून विचारले. "मी आपल्या फायद्याकडे पाहून मंडळीला आघांतरी सोडले असा माझ्यावर आरोप येईल." म्हणून सांगितलें. यावर त्यांनीं म्हणजे मंडळीनें पाहिजे तिकडे जावें. असें फाटाफुटींतल्या प्रमुख इसमांनीं (नावें नकोत) सांगितलें त्यामुळें येथें वाद मिटला व तडजोड मोडली, असें त्यावेळीं मला कळलेल्या माहितीवरून स्मरते आहे.

अखेर फाटाफुटीची आपत्ति किलोस्कर कंपनीवर कोसळली. कंपनीनें पुण्याच्या सुकामांतलीं मानापमान, सूकनायक व प्रोज कृष्णार्जुन युद्ध अशीं चार पांच नाटकें करून मंडळी मिरजेला गेली. प्रमुख पात्रांच्या अभावीं

मंडळीला जबरदस्त धक्का मिळाला, तेव्हा कंपनीने एखादा नवा खेळ रंग-भूमीवर आणून आपली लंगडी बाजू होतां होईल तों सांवरणें जरूर होतें. व या इच्छेनें गडकरी. 'पुण्यप्रभाव' लिहिण्यास बसले. 'पुण्यप्रभाव' नाटकाबद्दल त्यांना दांडगा भरंवसा होता. या नाटकानें कंपनीची ढिली बाजू सावरलीच पाहिजे असा त्यांना दृढ भरंवसा होता. 'गरज ही कल-कतेची आई आहे' हें सत्य थोड्या फार प्रमाणांत गडकऱ्यांच्या 'पुण्यप्रभाव' नाटकालाही कसें लावतां येण्यासारखें आहे हें यावरून दिसून येईल.

९. 'पुण्यप्रभावां'तील सहावें विनोदी पात्र !

कै. वासुदेवशास्त्री खरे यांच्या 'चित्रवंचना' नाटकांत उपनाथिकेच्या तोंडी "नेत्र माझा सुरा भुलवी कुमारा" हें पद आहे. 'शिवराज नाटक मंडळी'त हें उपनाथिकेचें काम करणारा जो नट होता, त्याचे डोळे व चेहरा या पदां-तील वर्णनाच्या अगदीं विरुद्ध होता व म्हणून वरील पद तो नट अभिनय करून म्हणत असतां पदांतील अर्थ व नटाचा अभिनय आणि चेहरा यांचा विरोध दिसून प्रेक्षकांतून टाळ्या पडल्या व हंशा पिकला. हे पाहून 'विंग' मध्ये बसलेल्या गडकऱ्यांनाही हंसूं आलें. पुढें 'शिवराज मंडळी'त गडकऱ्यांचें पुण्यप्रभाव नाटक बसत असतां कंपनीतील तालीममास्तरनें वरील नटाला कालिंदीचें काम दिलें. गडकऱ्यांना हें काम रा. पांडोबा भोंसले यांस द्याव-याचें होतें. ही गोष्ट गडकऱ्यांना समजल्यावर ते म्हणाले, "माझ्या पुण्य-प्रभाव नाटकांत विनोदाकरितां दुतरीं चार पांच पात्रं आहेत. आणि या नटा-लाच जर कालिंदीचें काम द्यावचें असेल तर मग नाटकांत बाकीचीं विनोदी पात्रं कशाळ हवीं ?"

१०. गडकऱ्यांचें दोन पात्रांचें नाटक !

कंपन्यांच्या फाटाफुटीचा तो काल होता. 'नाट्यकलें'तून 'नाट्यकला प्रसारक' व 'लोकमान्य मंडळी' निघाली. 'राजापूरकर मंडळी' तून

‘ दक्षिणीसुबोध ’ निघाली. शिवाय गंधर्व कंपनीतूनही रा. टेंबे फुटल्यामुळे आतां राहिलेह्या बोडस व बालगंधर्वांना तरी एकत्र टिकवणें जरूरीचें वाटून गडकऱ्यांच्या कल्पक डोक्यांत एक कल्पना चमकली. त्यांनीं दोन पात्रांचें एक नाटक लिहावयाचें ठरविलें. या संबंध नाटकांत फक्त दोन पात्रांपुरतेंच काम होतें. या नाटकाचा गोष्टवारा पुढीलप्रमाणें होता:-

पहिला प्रवेश सूत्रधार-नटीचा घालावयाचा. यांत अर्थातच सूत्रधाराचें काम बोडसानीं व नटीचें काम बालगंधर्वांनीं करावयाचें होतें. तिसरें पात्र म्हणून उभ्या नाटकांत आणावयाचें नाहीं असा गडकऱ्यांचा संकल्प होता ! सूत्रधाराचें नमन झाल्यावर तो म्हणतो, “ प्रिये, बाहेर ये पाहूं. ”

पण यावर नटी आंतूनच उत्तर देते: “ बाहेर कशाला येऊं ? यांत पात्र आहेत कुठं ? पात्रांची सिध्दता नसली तर नाटक तरी कसं करायचं ? ”

“ तेंच तुला सांगतों. अशी बाहेर ये. ”

सूत्रधाराच्या आज्ञेप्रमाणें नटी बाहेर आल्यावर तो म्हणतो: “ अग, हें पहा, आजचं नाटक आपण दोघांनींच करायचं ! कारण आतांशा कंपनीच्या फुटण्याची जशी कांहीं सांथच आली आहे ! तेव्हां आपण तिन्हाइत पात्रांवर विसंबून राहा कशाला ? तुझं न् माझं लग्न झालं असल्यामुळें जन्मभर आपण एकमेकांना जखडूनच रहाणार. तुझ्यामाझ्यांत फाटाफूट होणं शक्यच नाहीं मुळीं ! म्हणून हें नाटक अवघ्या आपणा दोघांवर उभारायचं आहे ! ”

हा प्रवेश झाल्यानंतर नाटकाला सुरवात होते. नायक-नायिकेचा पहिला प्रवेश झाल्यावर नायक निघून जातो. बालगंधर्वांना एखादें पद रंगवून म्हणून प्रेक्षकांचें बराच वेळ मनोरंजन करण्याची हातोटी चांगलीच साधलेली असल्यामुळें त्यांचें गाणें चाललें असतां बोडस आंत आपला वेष बदलूं शकतील. नायिकेचें आल्यावर कितीसें प्रेम आहे हें पाहण्याकरितां नायक वेष पालटून पुन्हां बाहेर येईल. त्यामुळें त्या वेळचा त्या दोघांतला संवाद हाच ‘ कॉमिक सीन ’ म्हणून सजवावयाचा.

अशा चतुराईनें आणि कौशल्यानें, स्टेज रिकामें पडूं न देतां आरंभापासून अखेरपर्यंत गडकरी आपल्या ह्या ‘ दोन पात्रांच्या नाटका ’ची उभारणी करणार होते. हें नाटक त्यांनीं लिहिलें असतें तर कंपनीच्या फाटाफुटीवर तें रामबाण

झालें असतें खरें; पण त्याच वेळीं गडकऱ्यांचें बुद्धिवैभवही त्यांत दिसून आलें असतें.

११. गडकऱ्यांचा गर्व !

गडकऱ्यांच्या स्वभावांत एक जें विशेष वैगुण्य होतें तें हें कीं, त्यांना स्वतः बदल जबर आत्मविश्वास वाटत असे ! तो अनाठायीं नसे खरा; पण ऐकणाऱ्याला त्यांचा आत्मविश्वास दिसण्यापेक्षां त्यांत गर्वाचेंच प्रमाण फार दिसे. यामुळे त्यांनीं आपल्या गुरुजनांबद्दलही प्रसंगवशात् कांहीं अमर्यादेचे उद्गार काढले तर ते त्यांच्या आत्मविश्वासापेक्षां गर्वमूलकच दिसत असत. याचाच एक मासला खालीं देत आहे:

‘ स्वयंवर ’ नाटक रंगभूमीवर आल्यावर त्यांचा लोकांत बराच बोलवाला झाला. त्याचवेळीं आमच्यापैकीं एकानें गडकऱ्यांना ‘ स्वयंवर ’ नाटकाबद्दल मत विचारलें. तेव्हां गडकऱ्यांनीं शांतपणानें उत्तर दिलें:—“ माझें पुण्यप्रभाव नाटक पदं काढून महाराष्ट्र मंडळी करीतच आहे. आतां तसंच स्वयंवरांतील पद काढून तेंही नाटक बसवून त्याचा एक प्रयोग करवा आणि मग काय निर्णय लावायचा तो तुम्हींच लावा !”

१२. गडकऱ्यांची ‘ बाजाची पेटी ’ व ‘ बंदुक ! ’

गडकरी किलोस्कर संगीत मंडळींत मास्तर असतांना नेहमीं कोठून ना कोठून पुस्तकांचा भार आणून वाचीत असत. त्यांच्या कविताही त्या वेळीं मासिकांतून येऊं लागल्या होत्या. एकदां बोलतां बोलतां मीं सहज त्यांना विचारलें: “ काय हो मास्तर, तुम्हीं ह्या कविता करतां यांत तुमचें विशेष तें काय असतं हो ? एवढीं पुस्तकं वाचतां त्यांतलीच एखादी कल्पना तुमच्या डोळ्यांपुढें उभी राहून त्या चोरलेल्या कल्पनेवर तुम्हीं कविता करणार. मग त्यांत तुमचें वैशिष्ट्य तें काय ? ”

“ तुम्ही साफ चुकतां पांडोदा ! कल्पना आम्हीं चोरीत नाहीं. आम्हां-

लाही नव्या नव्या कल्पना आपोआप सुचत असतात.” मास्तर म्हणाले.

“ कांहीं तरीच ! मग—हं, तुम्हीं वाटेल त्या विषयावर कविता करू शकाल ? ”

“ परीक्षाच घ्यायची असेल तर तुम्हीं सांगाल त्या विषयावर मी कविता करून दाखवितों. आणि ती सुद्धा तुमच्यासमोर वसून ! ”

“ अस्सं ? ” असें म्हणून मीं गालावरून हात फिरवून आसपास पाहू लागलों. “ हं, मग ह्या वाजाच्या पेटीवर कविता करा पाहू ! ”

मास्तर तावडतोव कागद पेन्सिल घेऊन बसले आणि एका पाठोपाठ एक कागदावर कवितेच्या ओळी लिहू लागले. अशा २८ ओळी त्यांनीं तेथल्या तेथें बसल्या ठिकाणीं केल्या !

यानंतर मी श्री. कै. जमखिंडीकरांच्या, त्यांनीं स्वतःच्या करमणुकीसाठीं काढलेल्या कंपनींत गेलों. त्या वेळीं कंपनी ‘ शारदा ’ व आणखी एक दोन जुनीं नाटके करीत असे. कंपनीच्या संग्रहीं आणखी कांहीं नवीं नाटके असावीं आणि कंपनींतच एक ‘ कवि ’ असावा असे त्यांनीं एकदा उद्गार काढल्यावरून मीं त्यांना गडकच्याबद्दल माहिती दिली. त्यांच्या स्वतंत्र शक्तीचा मासला म्हणून त्यांना ‘ वाजाच्या पेटी ’ वरील कवितेबद्दलही सांगितलें. तें ऐकतांच त्यांनीं माझ्याबरोबर रा. वि. गं. गोखले यांना देऊन गडकच्यांना आणण्यासाठीं पैसे देऊन मला पुण्याला पाठवलें. मी गडकच्यांना सर्व हकीगत सांगून त्यांना जमखिंडीस घेऊन आलों. त्यांच्या कवित्वाचा आपण समक्ष मासला केव्हां एकदां पाहतों असें जमखिंडीसरकारना होऊन गेलें, असल्यामुळें त्यांनीं गडकच्यांना आपल्या महालांत बोलावलें. हा ‘ चमत्कार ’ पाहण्यासाठीं श्री. बाळासाहेब मुधोळकरही सरकारशेजारीं बसले होते. गडकरी येऊन समोर बसतांच सरकार मंदस्मित करीत म्हणाले. “ मला पांडेबांनीं तुमच्या ‘ वाजाच्या पेटी ’ कवितेबद्दल सांगितलं आहे सारं. तेव्हां आतां आम्हांलाही तुमची करामत समक्ष पाहायची आहे. ”

“ आपण एखादा विषय सांगा; म्हणजे मी कविता करायचा प्रयत्न करून पाहतों ! ”

सरकारनीं सभोंवार पाहिलें. त्यांना समोर भिंतीवर एका रांगेनें लाव-

लेल्या बंदुका दिसल्या. ते चटकन् गडकऱ्याकडे वळले व म्हणाले, “ हं, या बंदुकीवर कविता करा. ”

गडकरी ताबडतोब पुटपुटत कागदावर ओळी लिहू लागले. मुख्य अट ही होती की, कागदावरची पेन्सिल म्हणून उचलावयाची नाही की हात थांबवावयाचा नाही. बंदूक दुसऱ्याचा प्राण घेणारी आहे तर शत्रूचें पारिपत्य करणारी साहाय्यदाती आहे अशा परस्पर विरुद्ध अर्थान्या ओळींनी कविता करण्यास त्यांनी सुरवात केली. त्यांच्या १६—१७ ओळी लिहून होईपर्यंत सरकारनी कसा तरी दम धरला. पण त्यांना त्यांचें कसब पाहण्याची फारच उत्कंठा होऊन त्यांनी त्यांना थांबवले व तो कागद घेऊन वाचला. त्यांना गडकऱ्यांच्या कलाकतेचें सानंद आश्चर्य वाटले !

१३. सोडालेमनचाल्याची तक्रार !

किलोस्कर संगीत मंडळी त्या वेळीं तुकतीच जळगांवीं आली होती. ह्या कंपनीचा त्या वेळीं बोलवाला फार असल्यामुळे प्रेक्षकांची प्रत्येक नाटका-ला तुफान गर्दी लोटे. गडकरी त्या वेळीं ‘ डोअर क्रीपर ’ होते. दर-वाजाच्या बाहेर इतर थिएटरप्रमाणें एका भैथ्याचें सोडालेमनचें छोटेंसें दुकान होतें. अंक संपल्यावर अगर मधून मधून प्रेक्षकांची सोडा-लेमन अगर दुसरें एखादें पेय घेण्यासाठीं बाहेर येण्याची वहिवाटच आहे. आणि त्याप्रमाणें किलोस्कर मंडळीच्या पूर्वीं आलेल्या कंपन्यांचीं नाटके पाहण्यास आलेले प्रेक्षक त्या भैथ्याकडेही सोडालेमन अगर दुसरें एखादें पेय घेण्या-साठीं बाहेर येत. पण किलोस्कर मंडळीचीं नाटके त्या थिएटरमध्ये सुरू झाल्यापासून प्रेक्षकांची चिक्कार गर्दी होऊन अंक संपल्यावरही फारच थोडे प्रेक्षक बाहेर येत. भैथ्याचें उत्पन्न यामुळे थोडेंफार खुंटलें.

असेंच एकदां नाटक चाललें असतांना तो भैथ्या आपल्या भापेंब कुर-कुरत म्हणाला. “ छे: बुवा ! ह्या कंपनीपासून आपल्याला कांहींच उत्पन्न होत नाही. मागची कंपनी होती तेव्हां माझ्या मालाला खूब गिऱ्हाईक असे. रोज दहादहा रुपयांची विक्री होई; पण आतां जागेचें भाडें सुद्धां

निघत नाही ! ” दरवाजावर खुर्ची टाकून बसलेल्या गडकऱ्यांनीं तें ऐकलें. तेव्हां ते म्हणाले, “ बरोबरच आहे. मागच्या कंपनीचीं नाटके इतकीं रद्दी असत कीं, वेळ घालवण्यासाठीं प्रेक्षक बाहेर येऊन तुझ्याकडचा सोडा पीत बसत. पण या कंपनीचीं नाटके पाहतांना त्यांना जागचं उठण्याची देखील इच्छा होत नाही ! मग तुझ्या उत्पन्नाला बाध आला यांत काय नवल ? ”

१४. ‘ पुण्यप्रभावा ’ तील विनोद व दाढेच्या वेदना.

अगदीं परस्परविरोधी भावांची सांगड घालण्यात गडकऱ्याच्या प्रगल्भ बुद्धिमत्तेत सामर्थ्य होतें आणि त्यांची ही करामत त्यांच्या सर्व नाटकांत दिसून येते. ‘ भावबंधन ’ नाटकांत निराशेत गोते खात खात भटकत मनोहर स्मशानांत येतो व तो भूगर्भशास्त्राचा अभ्यासी असल्यामुळे स्मशानांतील कांहीं चित्तबेधक दगड त्याचें मन आकर्षण करतात आणि त्यांच दगडा-खालीं मनोहरला घनःशामानें पुरून ठेवलेले कागड म्हणजेच मनोहरच्या सुखाचा ठेवा सांपडतो. स्मशान म्हणजे तेथें मनुष्याचा शेवट व्हावयाचा; पण याच ठिकाणीं गडकऱ्यांनीं आल्या कल्पक शक्तीनं मनोहरच्या मनोहर आयुष्याची सुरवात दाखविली. ही गोष्ट गडकऱ्यांच्या नेहमींच्या आचरणांतसुद्धां हरघडीं दिसत असे. “ पुण्यप्रभाव ” नाटकांतील एक विनोदी प्रवेश ते लिहित होते त्यावेळीं त्यांची दाढ मनस्वी दुखत होती. पण दाढेच्या भयंकर वेदना होत असतांही त्यांनीं आपलें लिहिणें तसेंच सुरू ठेविलें होतें.

• “ मास्तर ! तुमची दाढ येवढी दुखते आहे तर आतांच लिहायचं एवढं काय अडलं आहे ? ” आमच्यापैकीं एकजण त्यांना म्हणाला.

“ हीच तर मजा आहे. ” गडकऱ्यांनीं उत्तर दिलें: “ दाढेच्या या वेदना सुरू असतांसुद्धां जो कॉमिक सीन मी लिहीन त्यांतील माझ्या विनोदानें दाढ दुखत असलेला माणूसही पोटभर हंसला पाहिजे !

१५. गडकरी व गाढव

गडकऱ्यांचें “ पुण्यप्रभाव ” नाटक नुक्तेंच स्टेंजवर आलें होतें. प्रत्येक जण आपआपल्या परीनें नाटकावर अनुकूल प्रतिकूल टीका करीत असे. गडकऱ्यांचें नांव अद्यापर्यंत कवि म्हणून जरी साधारण नांवाजलें गेलें असलें तरी तें लोकांच्या दृष्टीनें चांगले नाटककार झाले नव्हते. त्यांच्या प्रतिभेची पहिली चमक ‘ प्रेमसंन्यासांत ’ लोकांना दिसलीच होती. पण त्यांच्या अचाट कल्पनाशक्तीचा देखावा लोकांना पुण्यप्रभावांत दिसून आला. बहुतेकांनीं पुण्यप्रभाव नाटकाला मान्यता दिली असली तरी एका नवाशिक्या पोरानें लिहिलेलें नाटक, तें चांगलें कां असेना पण चांगलें म्हणण्यांत कमीपणा वाटेल असें समजणारीं कांहीं जुनीं खोडे होतींच. यांपैकींच एक इसम गडकऱ्यांशीं एक दिवस त्यांच्या “ पुण्यप्रभाव ” नाटकांतील त्यांना वाटणाऱ्या दोषांवद्दल वादविवाद घालीत बसले हेतें. व गडकरीही त्यांच्या चुकांचें खंडन करीत हेतें. अग्वेरीस बोलतां बोलतां ते गृहस्थ चिडले.

“ मी गाढवाशीं बोलत नसतां. ” संतापानें चिडून ते गृहस्थ गडकऱ्यांना म्हणाले.

गडकरी थोडे पुढे सरकले आणि आपलें तोंड त्या गृहस्थांच्या जवळ नेऊन म्हणाले: “ पण मी बोलतां बुवा ! ”

१६. नवा जोडा !

गडकऱ्यांत व माझ्यांत एक दीड वर्ष कांहीं कारणामुळें वितुष्ट आलें होतें. त्या गोष्टीची आठवण झाली म्हणजे गडकऱ्यांच्या सहवासांतल्या सुखाचा एक दीड वर्षांचा काळ आपण हातीं पायां फुकट घालवला याची आठवण होऊन वाईट वाटतें व गडकऱ्यांच्या प्रेमळ अंतःकरणाची आठवण होऊन हृदय भरून येतें. एक दिवस गडकरी माझ्या जवळ कांहीं बोलले व ते माझ्या स्वभावाच्या भावडेपणामुळें ज्याच्याजवळ बोलावयाला नको होतें त्याज-जवळ बोलून गेलों, गडकऱ्यांना हें कळल्यावर त्यांना माझा भयंकर राग आला. तो इतका कीं, ते माझें मुखावलोकनही करावयाला तयार नव्हते.

पुढें मी शिवराजमंडळीमध्ये असतां गडकऱ्यांचें नवीन नाटक वसावयाचें ठरलें; पण मी तेथें आहे हें त्यांना समजतांच ते म्हणाले. “ पांडोवा जर पेटी वाजवायला असेल तर मी नाटक देणार नाहीं. ” गडकऱ्यांच्या या उद्गारावरून त्यांना माझा किती संताप आला होता हें उघड दिसेल. मला जेव्हां गडकऱ्यांचे हे उद्गार समजले तेव्हां मनाला सहाजिकच वाईट वाटलें. स्वतः-शीच मी बराच वेळ विचार केला आणि आपल्याकरितां कंपनी एका चांगल्या कवीच्या नाटकाला मुकते आहे हें पाहून मी आपली वायकोमुलें घेऊन कंपनी सोडावयाचा विचार केला. गडकऱ्यांना माझा हा विचार कळला. पांडोवा आपल्याकरितां कंपनी सोडून वायकांमुलांसुद्धां निघून जाणार या विचारानें त्यांच्या कोमल मनाला वाईट वाटलें. “ अरेरे, पांडोवाला वायका-मुलें आहेतना ? आणि त्यांना कंपनी सोडल्यावर त्यांची आणि त्यांच्या वायका-मुलांची काय स्थिति होईल ? ” असे उद्गार त्यांनीं काढले.

गडकऱ्यांना स्वतः बदल पश्चात्ताप होऊन त्यांनीं मला त्या रात्री आपल्याकडे फराळाला येण्याबद्दल सांगितलें. आमचा फराळ वगैरे आटोपल्यावर बराच वेळ आम्ही गडकऱ्यांशीं बोलत बसलों. आज वर्ष दीड वर्ष कानाला पारखा झालेला गडकऱ्यांचा शब्दन् शब्द मी मनांत सांठवित होतो. बरीच रात्र झालीसैं पाहून मी जावयाला निघालों. तेव्हां गडकरी कंदील घेऊन मला रस्ता दाखविण्याकरितां उठले. गडकऱ्यांनीं स्वतः उठून आम्हांला दिवा दाखवावा हें जरा चमत्कारिक वाटून मी म्हणालों, “ वसा, तुम्ही उगीच कशाला उठतां ? ”

“ छे: छे: ” गडकरी विनोदानें म्हणालें. “ मी कांहीं तुम्हांला रस्ता दाखवायला उठत नाहीं कांहीं. आज सकाळींच मी नवीन जोडा आणला आहे. अंधारांत चुकून तुम्ही तोच घालून जाल म्हणून दिवा दाखवतो आहे ! ”

१७. देवाण घेवाण !

बरील वेळींच गडकऱ्यांची स्थितीही बरीच हालाखीची होती. महागाई-मुळें त्यांना बालगंधर्वाकडून सढळ हातानें मिळणारे पैसे पुरत नसत. त्यांच्या घरांत सर्वांचे कपडे फाटले होते. म्हणून गंधर्वाकडून येणाऱ्या पैशांची

ते वाट पहात होते. त्यांच्याकडून शंभर रुपये घेतांच घरांत आईला व त्यांच्या पत्नीला घरांत नेसण्याकरितां एक व बाहेर जाण्याकरितां एक अशीं त्यांनीं लुगडीं खरेदी केलीं. पण त्या वेळची महागाईच इतकी विलक्षण झाली होती कीं, ह्या दोन चार लुगड्यांतच त्यांचे सर्व पैसे खलास झाले ! त्यानंतर त्यांची व माझी जेव्हां गांठ पडली तेव्हां गडकरी मला विनोदानें म्हणाले: " पांडोबा ! घरांत सर्वांना कपडे झाले; पण मी मात्र नागवा झालों ! "

१८. संस्थानांत दुफळी !

किलोस्कर मंडळींत एक अशी अद्भुत वल्ली होती कीं, रामायणकाळीं ही व्यक्ति हजर असती तर रामलक्ष्मणांत देखील तिनें फूट पाडली असती ! त्यांच्या त्या ' गुणा'ला कंटाळून मंडळीच्या चालकांनीं त्यांना कंपनीतून कमी केलें. पुढें या गृहस्थांची व श्री. कै. जमखिंडीकरांची गांठ पडली. या गृहस्थांचें बोलणें मिष्टास असून कोणावरही छाप बसवील असें होतें. अर्थात् श्री. जमखिंडीकरांवर त्यांच्या बोलण्याची छाप दसून त्यांना किलोस्कर मंडळी-मधून काढल्याचें जेव्हां त्यांना समजलें तेव्हां श्रीमंत म्हणाले: " विचारा चांगला गृहस्थ आहे. त्याला कंपनीतून कां काढला उगाच ? "

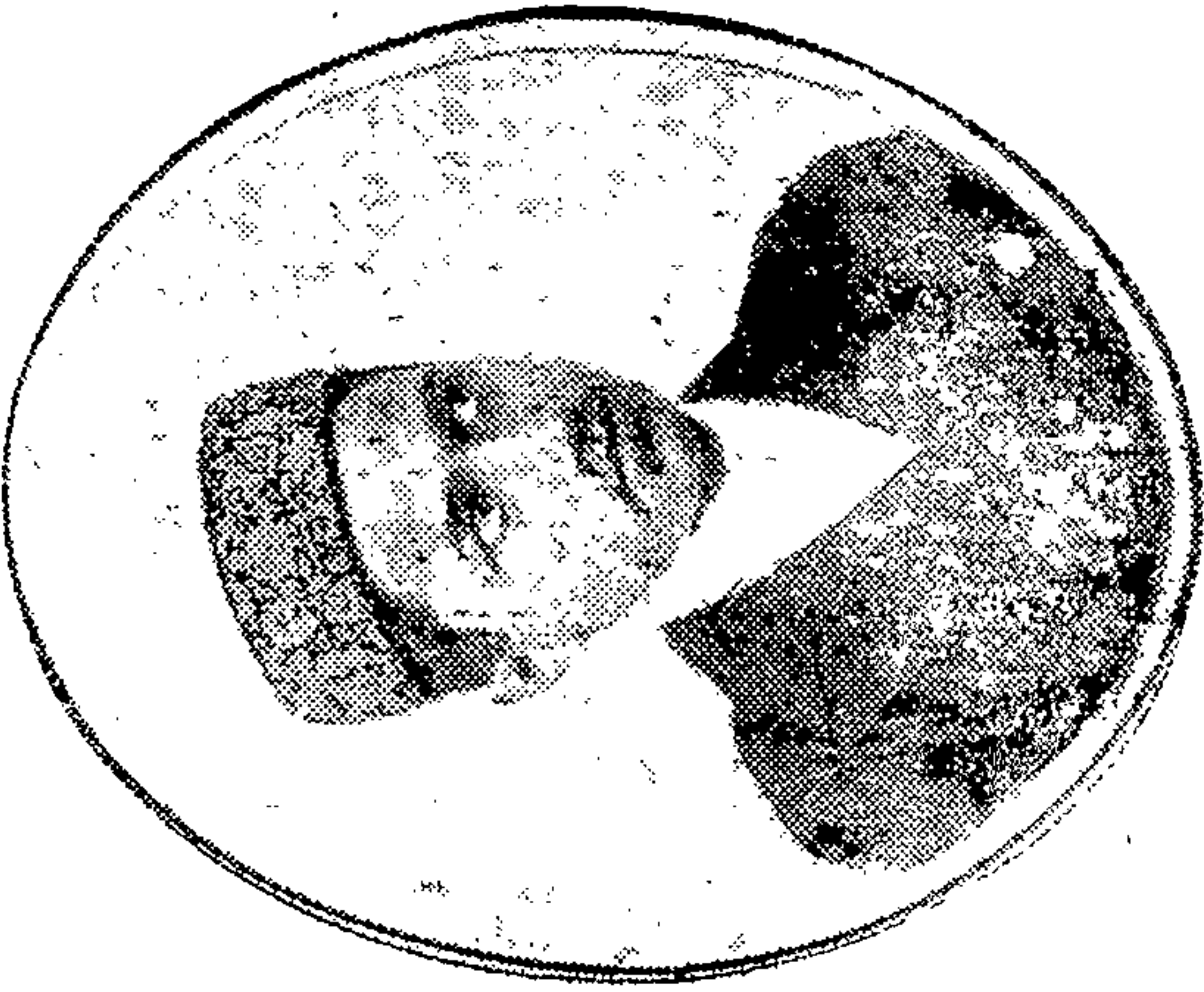
श्रीमंताचे त्या गृहस्थाबद्दलचे हे उद्गार गडकऱ्यांच्या कानावर गेले. तेव्हां गडकरी म्हणाले: " श्रीमंतांना या गृहस्थाचा मासला पाहावयाचा असला तर त्यांना आपल्याजवळ ठेवा म्हणावं ! म्हणजे श्रीमंतांची नऊलाखाची गाडी भावाला नू भावांची बाराशें रुपयाची तैनात श्रीमंतांना अशी अदलाबदल थोडक्यांत दिवसांत झालेली त्यांना दिसेल ! "

१९. " बरस ! तेवढेंच पुरे आहे ! "

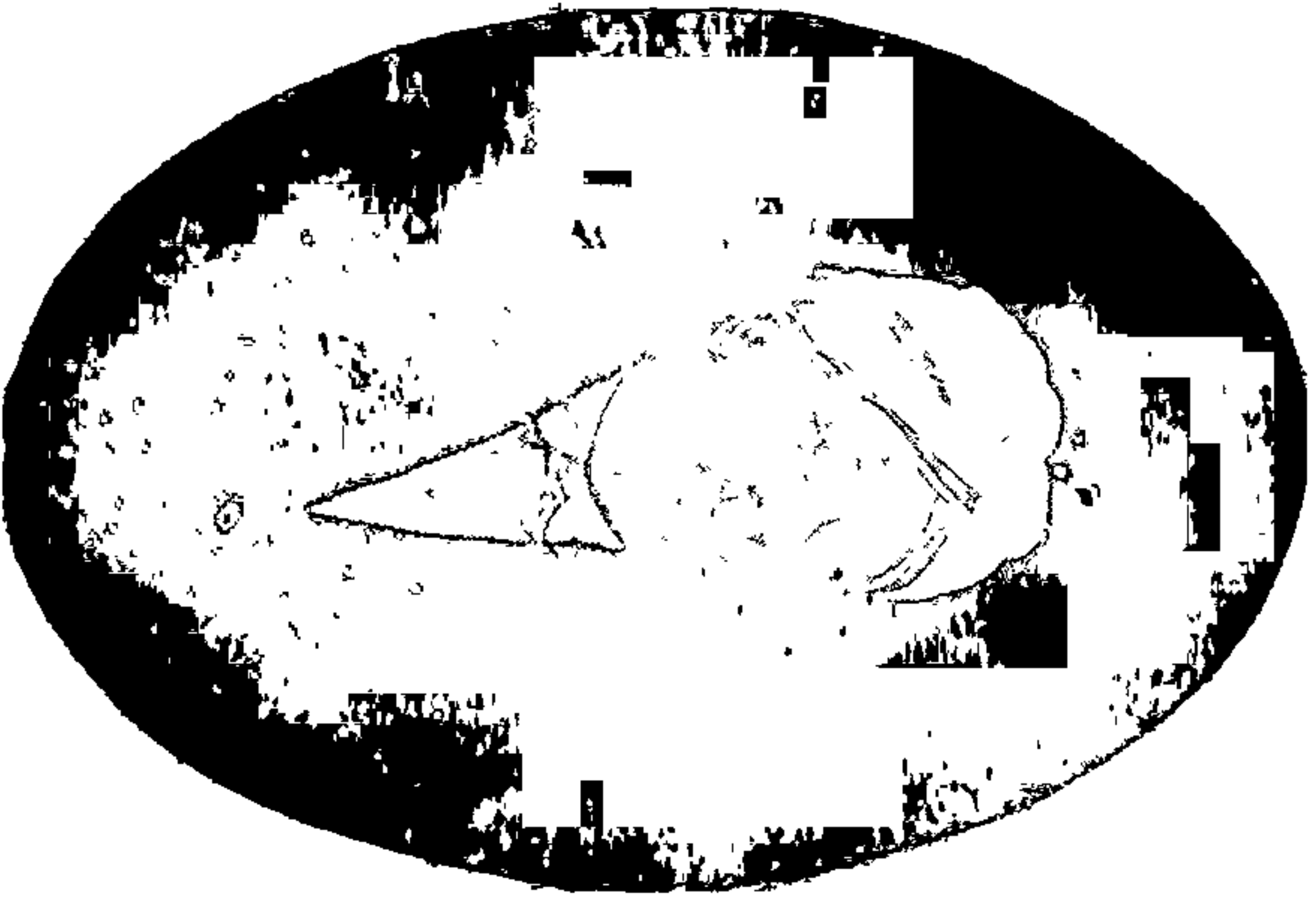
किलोस्कर मंडळी फुटावयाला हे गृहस्थही एक कारण झाले असें कित्येकांचें म्हणणें आहे. पुढें गंधर्व कंपनी निघून सुरवातीला कंपनीचे मालक रा. नारा-

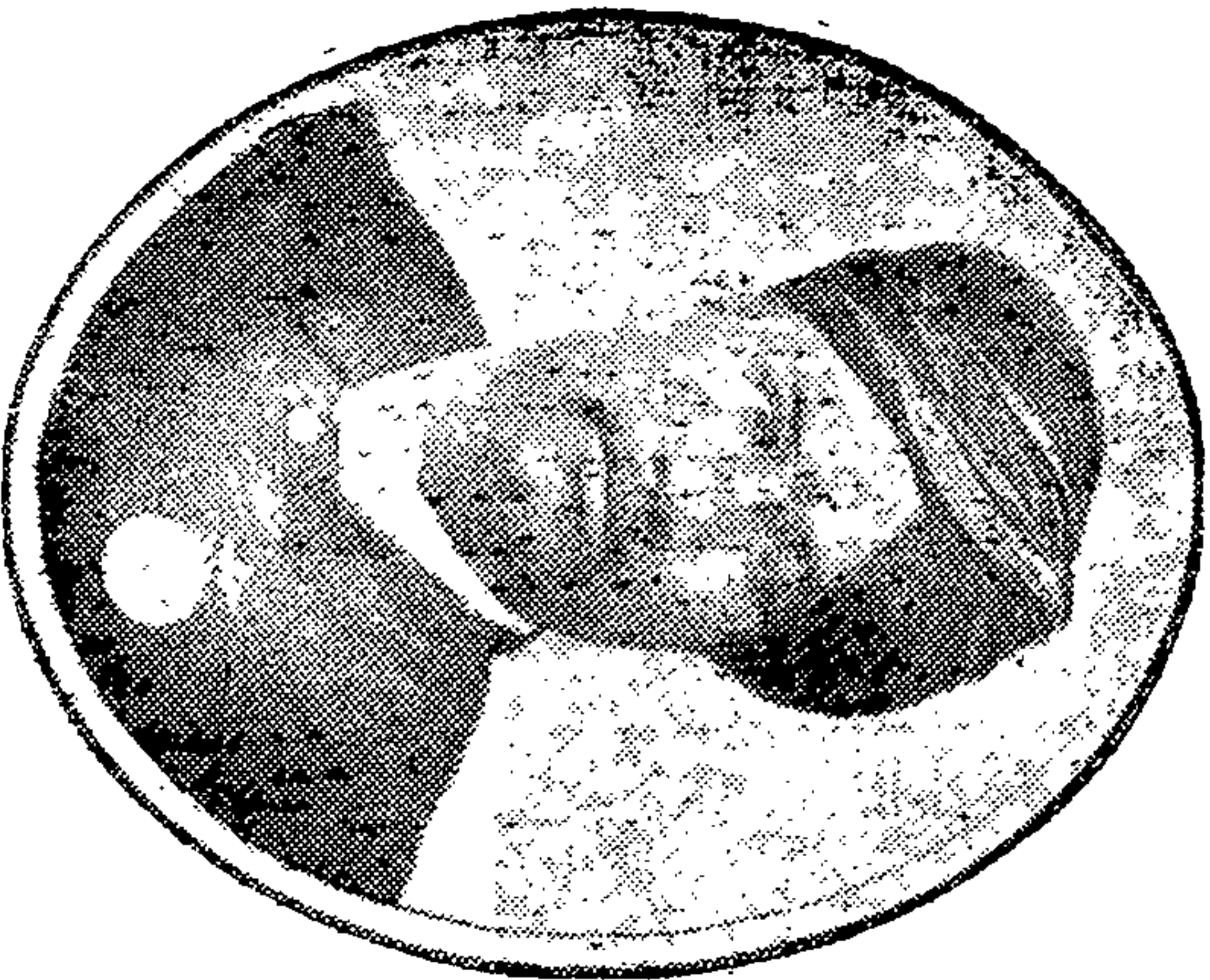
नटवर्य गणेश गोविंद बोडस

श्री. ना. श्री. राजहंस ऊर्फ बालगंधर्व

श्री. श्रीकर बा. पूजा मुजुमदार

कै. नारायण दत्तात्रय जोगळेकर

यणराव राजहंस, गणपतराव बोडस व गोविंदराव टेंबे हे होते. पुढे कांहीं कारणामुळे आपल्या हक्काचा योग्य मोबदला घेऊन टेंब्यांनी कंपनी सोडली. मला वाटते त्यानंतर जवळ जवळ दोन तीन वर्षांनी रा. गणपतराव बोडस हे आजारी पडले व महिनाभर त्यांनी काम केले नाही. तेव्हा त्यांचे काम कंपनीतील एक नट रा. ठंकार म्हणून होते. त्यांनी केले. पुढे कांहीं दिवसांनी वरील गृहस्थ “ बोडस नाटकांत काम करित असतां जें उत्पन्न होतें तेंच कोणीही काम केले तरी होतें, तर मग बोडसांची एवढी जरूरी काय ! ” अशी दुफळी हे गृहस्थ माजवीत असल्याची गुणगुण बोडसांच्या कानी आली. हा इसम जेथे असेल तेथे फाटाफूट व्हावयाचीच या विचाराने बोडस संतापून नारायणरावांना म्हणाले. “ त्या गृहस्थाला आधीं कंपनीच्या बाहेर घालवा. तुमचं त्याच्यावर प्रेम असलं तर पन्नास सोडून शंभर रुपये त्याला दरमहा द्या; पण प्रथम त्याला कंपनीच्या बाहेर काढा ! ”

गडकरी किलोस्करमधून निघावयास हेच गृहस्थ कारण झाले होते असे म्हणतात. गडकऱ्यांना ही सर्व हकीगत कळतांच ते म्हणाले, “ बोडस एवढ्यावरच निर्धास्त आहेत का ? पण त्यांना म्हणावं ते गृहस्थ पैसे घ्यायला एकदां तरी कंपनीत येतील ना ? बस, तेवढंच पुरे आहे त्यांना ! ”

२०. “ तेवढा शब्द मला सांग ! ”

शिवराज मंडळीत गडकऱ्यांचे ‘ तुळसीदास ’ हे नाटक बसवावयाचे ठरले होते. या मंडळीत साधारण गाणारा असा एक मुलगा होता; पण याचा आवाज स्टेजवर कोता पडत असल्यामुळे त्याला प्रोज कामच देण्यांत येणार होते. व शिवराज मंडळीच्या लोकप्रिय ‘ चित्रवंचना ’ खेळांतही याला प्रोज कामच होते. आपल्याला गातां येत असतां प्रोज काम करावे लागते त्याचे या मुलाला वाईट वाटून त्याने आपल्या कामाला पदे घालण्याबद्दल ‘ चित्रवंचना ’ चे लेखक कै. वासुदेवशास्त्री स्वरे उर्फ शास्त्रीबोवा यांना

पुष्कळ सांगितलें; पण कांहीं उपयोग न झाल्यामुळें आतां पुढील “तुळसी-दास” नाटकांत तरी आपल्याला संगीत काम मिळावें म्हणून तो गडकऱ्यांच्या पाठीस लागला होता.

“अरे ए ! ” एक दिवस गडकरी त्याला म्हणाले. “माझं नाटक यायला अद्याप अवकाश आहे. तूं शास्त्रीबोवांना सांगून तुझ्या कामाला पदं कां करून घेत नाहीस ? ”

“मीं त्यांना पुष्कळ सांगितलें,” मुलानें किंचित् रागानें म्हटलें: “पण एक दिवस ते मला संतापानं जो एक शब्द बोलले त्या दिवसापासून मीं त्यांचं अगदीं नांव टाकलं आहे.”

“असं का ? ” गडकरी तावडतोब म्हणाले. “मग तो तेवढा शब्द मला सांग ना.”

२१. “तीन दिवसांत !—”

लेखक अगर नाटककार हे कल्पनासृष्टीत वावरत असल्याचा त्यांच्यावर दोष लादण्यांत येत असला तरी ते सर्वस्वी कल्पनांच्या व मानससृष्टीच्या स्वाधीनच नसून त्यांना प्रत्यक्ष घडलेल्या प्रसंगाचेंही आपल्या लेखनांत सहाय्य होत असतें असें अनेक वेळां दिसून येतें. गडकऱ्यांच्या ‘एकच प्याला’ नाटकांतील एका प्रसंगाबाबत असा अंदाज काढण्यास हरकत नाही. मात्र फरक इतकाच कीं, तो प्रसंग लिहून झाल्यानंतर तोच प्रसंग प्रत्यक्ष त्यांच्यावर आला.

गडकरी पुण्यास असतांना एकदां बरेच आजारी होते आणि त्यांना तेथील प्रसिद्ध डॉक्टर मिडे यांचें औषध चालूं होतें. डॉक्टरांच्या औषधानें उतार पडेना तेव्हां वैद्यांना आणून त्यांना प्रकृति दाखवावी, असें कांहीं मंडळींनीं सुचविल्यावरून एका वैद्याला आणण्यांत आलें. मला त्या दिवशीं गडकऱ्यांकडे जावयास मिळालें नाहीं. पण मी दुसऱ्या दिवशीं सकाळींच त्यांच्याकडे गेलों.

“ काय हो, काल वैद्य आले होते ना ? ” मी त्यांच्या उशाशीं विसून विचारलें.

“ हो, आले होते. ”

“ मग काय सांगितलें त्यांनीं ? ”

ते आपल्या छातीला हात लावून अभिमानानें व दृढ विश्वासानें म्हणाले :
“ मी तीन दिवसांत तुम्हांला बरें करतो ! ”

“ वाः, मग तुमच्या प्रकृतींत दोन तीन दिवसांतच उतार पडेल म्हणायचा. ” मी आनंदानें म्हणालों.

“ तें खरंच ! पण त्यानें आपल्या छातीला हात लावून तसं म्हटलें. माझ्या छातीवर हात ठेवला असता तर तसं म्हणायला तो कधींच धजला नसता ! ”

२२. ‘पुण्यप्रभावा’च्या तीन दशा ।

किलॉस्कर मंडळी मिरजेहून फिरत फिरत गोव्यास गेली. तेथें कंपनीला चांगलेंच उत्पन्न होऊं लागलें. थोडेंसें अप्रासंगिक असलें तरी येथें हें सांगून ठेवणें अवश्य आहे कीं, गडकच्यांचा स्वभाव बराच तापट व चिडखोर असे. त्यांनाही लहर आली म्हणजे वारीक सारीक गोष्टींत देखील त्यांना आपला अपमान दिसूं लागून त्यांचें डोकें तापून जाई. कित्येकदां संतापानें ते दोन दोन तीन तीन दिवस न जेवतां नुसत्या चहावर राहत ! त्यांच्या नेहमीच्या विनोदी वृत्तीवर या तापटपणानें केव्हां केव्हां विरजण पडे. पण त्यांना आपला हा स्वभावदोष कधींच टाकतां आला नाहीं.

कंपनीच्या गोव्याच्या मुक्कामांतही त्यांच्या स्वभावानें उचल खाऊन त्यांनीं डोकींत राख घातली आणि मुंबईस जावयास निघाले. पण त्यांचें ‘पुण्यप्रभाव’ अजून पुरें झालें नसल्यामुळें तें पुरें करून देईपर्यंत त्यांना कंपनीतून जातां येणार नाहीं अशी त्यांना अट घालण्यांत आली. अगर तसें करावयाचें नसेल तर गडकच्यांच्या नांवावर जें १२० रुपये कर्ज आहे तें तरी ताबडतोब फेडून मग वाटेल तिकडे त्यांनीं जावें असें त्यांना

सांगण्यांत आलें. गडकरी मोठ्या पेंचांत पडले. त्यांच्याकडे पैसे तर नव्हते. आणि किलोस्कर मंडळीवर ते त्या वेळीं इतके चिडले होते कीं, रंगभूमीवर 'पुण्यप्रभाव' म्हणून आणूं द्यावयाचें नाहीं असा त्यांच्या संकल्प होता. अशा विकट परिस्थितींत असतां रा. वेरकरांच्या साहाय्यानें ते संकट-मुक्त झाले व कंपनीतून निघून गेले.

ज्या किलोस्कर मंडळीनें आपणाला पैशासाठीं असें अडविलें तिचें 'नाटक ठेचण्यासाठीं' आपलें 'पुण्यप्रभाव' मुद्दाम गंधर्व मंडळीकडून रंगभूमीवर आणावयाचें असें त्यांनीं ठरवून तें पुरें केल्यावर गडकरी गंधर्व मंडळीकडे आले. त्यांनीं 'पुण्यप्रभाव'चा मोवदला म्हणून कंपनीकडे तीन हजार रुपये मागितले. गंधर्व मंडळी त्यांना तितकी रक्कम देण्यास तयार नव्हती. इतकेंच नव्हे, तर किलोस्कर मंडळीकडे आतां नटांचा चांगलासा संच नसल्यामुळे 'पुण्यप्रभाव' किलोस्करकडून रंगभूमीवर आलें तर नाटक मार्गें पडून राहिल; उलट आपल्या रंगभूमीवर तें चमकलें तर गडकऱ्यांचें नांव होईल अशी दपोक्ति काढली गेल्यामुळे गडकऱ्यांचा स्वतंत्र बाणा खडखडून जागृत झाला. त्यांना आपल्या 'पुण्यप्रभाव' नाटकावदल इतका दांडगा आत्म-विश्वास होता कीं, नटांच्या कौशल्यापेक्षां खुद्द स्वतःचें नाटकच जास्त परिणाम करूं शकेल अशी त्यांची खात्री होती. यामुळे गंधर्व मंडळीची प्रेक्षकांवर या नाटकाच्या चांगुलपणाचें श्रेय घेण्याची व आपणाला कमीपणा आणण्याची ही शैली पाहून त्यांना चीड आली व आपली नटांवर मदार आहे कीं त्याच्या नाटकावर आहे तें सिद्ध करण्याच्या इरेस पेटून ज्यांच्या कंपनींत फिरून पायही न टाकण्याचा त्यांनीं संकल्प केला होता त्या किलोस्कर मंडळीकडेच ते 'पुण्यप्रभाव' नाटक घेऊन गेले !

झालें. नाटकाच्या तालमी सुरू झाल्या व कांहीं दिवसांनीं तें रंगभूमीवर येऊन कंपनीला प्राप्तीही बरीच होऊं लागली. पण गडकऱ्यांचा व 'पुण्यप्रभाव' नाटकाचा असा कांहीं ऋणानुबंध होता कीं, त्या नाटकापासून त्रासच व्हावयाचा असें जसें कांहीं विधिलिखितच होतें ! कारण हें नाटक यशस्वी झाल्यावर त्याच्या यशाचें श्रेय आपणाकडेच आहे अशी कंपनींतल्या कांहीं गाणाऱ्या नटांची भलतीच समजूत झाली. या समजूतीनें कांहीं चढेल-

ही बनले. तें पाहून गडकऱ्यांच्या स्वतंत्र वाण्यानें पुन्हां उचल खाल्ली. 'पुण्यप्रभाव' पदामुळें यशस्वी न होतां गद्यामुळें झालें आहे हें सिद्ध करणें त्यांना जरूर वाटलें. व या गाणाच्या नटांच्या नाकाला मिरच्या झोंबविण्यासाठीं गडकरी आपलें 'पुण्यप्रभाव' गद्यरूपांत रंगभूमीवर आणण्यासाठीं 'महाराष्ट्र नाटक मंडळी' कडे गेले. महाराष्ट्र मंडळीकडून तें रंगभूमीवर येतांच त्यांच्याही गद्य 'पुण्यप्रभावाला' ला प्रेक्षकांची चिक्कार गर्दी होऊं लागली ! यामुळें किलोस्कर मंडळींतल्या गाणाच्या नटांना कळून आलें कीं, 'पुण्यप्रभाव' नाटकाच्या यशाचें रहस्य आपल्या गायनांत नाहीं, तर गडकऱ्यांच्या लेखनांत आहे !

२३. " एकच तेवढं राहिलं ! "

किलोस्कर मंडळींतून निघावयाचें ठरल्यावरून रा. गंधर्व, बोडस व टेंबे हे आपलें सामानसुमान कंपनींतून घेऊन जात होते. सर्व सामान गेल्यानंतर बोडस आसपास पहात म्हणाले, काय बुवा, कांहीं राहिलं नाहीं ना ? "

" एक राहिलं आहे. " गडकऱ्यांनीं उत्तर दिलें.

" काय तें ? " बोडसांनीं प्रश्न केला.

" इकडे कान करा. " असें म्हणून ते त्यांच्या कानाजवळ गेले व म्हणाले, — " अपकीर्ति ! "

२४. मुंबईचा तिजोरीवाला व पुण्याचा भिकारदास.

महायुद्धाच्या वेळच्या भयंकर महागाईचा तो प्रसंग होता. गरिबगुरिबांना पोटाला पुरेसें अन्न न मिळाल्यामुळें गरीब श्रीमंतांना लुटत असत. ज्यावेळीं गरीब श्रीमंतांना लुटत असत; त्यावेळीं गडकरी गंधर्व कंपनींत होते. कंपनीचें विन्हाड तेथील तिजोरीवाल्याच्या बंगल्यांत होतें. वरील लुटालुटीची बातमी जेव्हां गडकऱ्यांच्या कानावर गेली तेव्हां गडकरी बालगंधर्वांना हंसत हंसत म्हणाले, " नारायणराव, या अशा वेळीं तिजोरीवाल्याच्या बंगल्यांत

राहण्यापेक्षां आपण पुण्याच्या भिकारदासच्या बंगल्यांत असतो तर फार बरं झालं असतं, नाही ? ”

२५. गुरुचरणीं कीं गुरुमस्तकीं ?

मराठी रंगभूमीत व नाटकवाङ्मयांत गुरुवर्य तात्यासाहेब कोल्हटकरांनी जी क्रांति केली त्यामुळे गडकऱ्यांना तात्यासाहेबांवद्दल फार आदर वाटत असे. त्यांच्या भाषेचा, विनोदाचा, कोटिक्रमाचा आणि कल्पनांचा गडकऱ्यांवर फार परिणाम होऊन त्यांच्या बुद्धिवैभवाने दिपून गडकऱ्यांनी त्यांना आपल्या गुरुस्थानीं लेखले. त्यांच्यावद्दलचा आपला आदर व्यक्त करण्याकरितां त्यांनीं आपले 'प्रेमसंन्यास' हे पहिलेच नाटक त्यांना अर्पण केले. त्यांत ह्या पहिल्याच कृतींत घडलेले प्रमाद गुरुचरणीं अर्पण केल्याचा त्यांनीं उल्लेख केला आहे हे वाचकांना विश्रुत आहेच.

गुरु कोल्हटकरांचे 'सहचारिणी' नाटक गंधर्व मंडळींनीं रंगभूमीवर आणले, पण ते लोकप्रिय न होऊन अल्पावधीतच बंद पडले. त्या नाटकावद्दल गुरु तात्यासाहेबांना अनेकांनीं दूषण दिले व त्यांच्या लेखणींतून असले नाटक बाहेर पडावे ह्यावद्दल आश्चर्यही व्यक्त केले. गडकऱ्यांनाही आपल्या गुरुवर्यांवद्दल आश्चर्य वाटू लागले.

एकदां ते तात्यासाहेबांवरोवर बोलत बसले असतां 'सहचारिणी'चा विषय निघून गडकरी हंसत हंसत चेष्टेनें त्यांना म्हणाले,

“ काय हो तात्यासाहेब, प्रेमसंन्यासा 'च्या अर्पणपत्रिकेंत मी माझ्या चुका आणि दोष तुमच्या चरणीं घातले होते; ते तुमच्या डोक्यांत कसे हो शिरले? ”

२६. 'मूकनायका' ची जन्मकथा.

गडकऱ्यांच्या विनोदी वाङ्मयात त्यांच्या 'मूकनायक' 'नाटकाला फारच महत्त्व आहे ! हे नाटक अवघे दीड दोन पानांचे आहे. पण एवढ्या आकुंचित स्थलमर्यादेंत मनुष्याच्या जन्मापासून तो मृत्यूपर्यंतची दीर्घकाल-

मर्यादा आहे हे लक्षांत ठेवण्यासारखे आहे ! या ' नाटका 'चे वैशिष्ट्य हे की, यांतला नायक विक्रांत हा जन्मल्यानंतर तर मुलांसारखा रडत नाहीच, पण त्यानंतर मरेपर्यंतच्या दीर्घकालांत तोंडून अवाक्षर देखील काढीत नाही ! आणि म्हणूनच गडकऱ्यांनी या नाटकाला ' मूकनायक ' हे सार्थ नांव दिले आहे. या ' नाटका 'चे जन्मवृत्तही मनोरंजक व विचारपरिपोषक आहे.

गडकऱ्यांना दोन चार भाषा चांगल्यापैकी येत असत. पण त्यांच्याकडे एकादा एक मनुष्य उतरला, त्याला त्यांच्याहीपेक्षां एक दोन भाषा जास्त येत होत्या. बोलतां बोलतां मराठी आणि उर्दू व दुसरी एखादी भाषा यांतल्या साम्य-विरोधावर संभाषण येऊन ठेपले.

“ तुम्हीं कांहीं म्हणा, पण उर्दूसारखा मराठी भाषेत कांहीं जोर नाही. विशेषतः मराठींतलीं क्रियापदे तर इतकीं मिळमिळीत वाटतात ! नाही तर इतर भाषांतलीं ठसकेवाज क्रियापदं पहावीं ! ”

गडकऱ्यांना त्यानें आपल्या सिद्धांताच्या पुष्ट्यर्थ दिलेलीं उदाहरणें इतकीं पटलीं कीं, तो मनुष्य गेल्यावरही रात्री त्यांचा त्याच्या त्या बोलण्यावरच विचार चालला होता. विचार करतां करतां त्यांना असें वाटूं लागलें; “ खरेंच ! मराठी भाषाच काय, पण खुद्द मनुष्याच्या जीवितांत तरी ठसके-वाजपणा कुठें आहे ? एकादा मनुष्य जन्मला, मोठा झाला आणि मेला तर त्यांत विशेष तें काय राहिलें ? आणि अशा दुबळ्या माणसाच्या जन्ममरणानें जगाला तरी कसली आडकाठी उपस्थित होते आहे ? ”

आणि विचारचक्राचा जोर त्यांच्या मनांत प्रबल होऊन कर्तृत्वशून्यच नव्हे तर उभ्या जन्मांत तोंडून अवाक्षर न काढणारा असा त्यांनीं नायक निर्माण करून ' मूकनायक ' नाटकाची रचना केली !

२७. जगाचीच रीत !

किलोस्कर कंपनी गोव्यास असतांना गडकऱ्यांचें वस्तान बिघडलें होतें, म्हणून त्यांनीं कंपनीतून निघून जाण्याचा निश्चय केला. त्यांना झालेल्या १२० रुपये कर्जाची फेड करण्याची अट घातली. त्यांनीं तें कर्ज फेडल्यानंतर

कंपनींतून निघून जाण्यास ते मुक्त झाले. गडकऱ्यांनी आपलें १२० रुपये कर्ज फेडलें असल्याची बातमी कर्णोपकर्णी सवंध कंपनींत पसरली. गडकऱ्यांच्या मित्रमंडळीला मात्र या 'कोड्या' चा उलगाडा होईना.

अखेर गडकरी चांगलें रेशीमकाठी धोतर आणि शर्ट वगैरे घालून त्यांच्या मंडळींना आपल्याकडे येतांना दिसले.

“ आतां काय मास्तर, आम्हांला 'फीस्ट' कधीं देणार ? ” त्यांच्यापैकीं एकजण डोळे मिचकावून ते जवळ येतांच म्हणाला.

“ फीस्ट ? कशाबद्दल बुवा ? ”

“ वाः, असं कुठं झाल्यु ? तुम्हीं म्हणे मालकांचं कर्ज फेडून टाकलंत आणि हा नवा शर्ट अन् हें रेशीमकाठीं धोतर नेसले आहांत, तेव्हां कुठें तरी बराच लग्गा साधलेला दिसतो ! ” दुसरा एकजण हंसत हंसत म्हणाला.

“ असं होय ? मग तुम्हीं साफ घसरलांत तर ! अरे, एखाद्या व्याप्याला दिवाळं काढायचं असलं म्हणजे तो आपली कंगाल स्थिति कुणाला उघडउघड दाखवायचा नाही ! उलट, नव्या मोटरगाड्या घेईल आणि मोठ्या चैनींत आहों असें लोकांना भासवील आणि अखेर एखाद दिवशीं दिवाळं काढील ! एखाद्या माणसाकडे पैसे मागायला जायचं असलं म्हणजे खराब. कपड्यांत व गवाळ वेपांत कुणी गेला नाही; पण झकपक पोषाक करून गेला न् मिष्टास बोलूं लागला कीं पिशवीची दोरी सैल होऊं लागते ! अरे, जगाचीच रीत आहे ही ! मग मी रेशीमकाठीं धोतर नेसलों तर काय आश्चर्य ? यावरून इतकंच समजायचं, कीं माझ्याकडे शोधून पाहिली तरी एक पै देखील सांपडायची नाही ! आणि खरं सांगायचं म्हणजे मला मुंबईला जायचं म्हटलं तर तिकियांच्या पैशांची देखील भ्रांत आहे. ’

२८. पिंजऱ्यांतले गडकरी !

गडकऱ्यांना कांहीं वावतींत मोठ्या लोकांचें अनुकरण करण्याचा फारच नाद होता. अरविंद बाबूबद्दल त्यांना इतका आदर होता कीं, त्यांना मिशा

काढून सुरतेच्या काँग्रेसचे वेळीं पहिल्यापासून ते अंगावर नुसती लांबलचक शाल घेऊन रस्त्यांतून केव्हां केव्हां टोपी शिवाय जात असत ! शिवाय इतर प्रसिद्ध व्यक्तींचेही कांहीं कांहीं वावतीत ते केव्हां केव्हां अनुकरण करीत.

रा. नरसिंह चिंतामण केळकरांना एका आरोपावरून जेव्हां पकडण्यांत आले व त्यांचा खटला मुंबईत सुरू झाला तेव्हां गडकऱ्यांनाही हा खटला पाहण्याची जबर उत्सुकता वाटली.

“ पांडोवा येतां का ? ” मला त्यांनीं विचारलें.

“ कां युवा ? ” मी आश्चर्यानें विचारलें.

“ वाः, कां म्हणून काय विचारतां ? केळकरांचा खटला चालू आहे ना हायकोर्टांत ? चला आपण जाऊं ! ”

“ पण हो—” त्यांचें अनुकरण—प्रेम जाणून मी हंसत म्हटलें. “ कदाचित् केळकरांना ह्या खटल्यांत शिक्षा झाली तर ? म्हणजे आम्हांला तुमच्यासाठींही एक पिंजरा तयार करावा लागेल ना ? ”

२९. प्रोज ‘ बालगंधर्व ! ’

‘ बालगंधर्वी ’च्या मधुर गायनावर आज महाराष्ट्रांतील रसिक—अरसिक आणि अबालवृद्धांच्या कशा उड्या पडत आहेत ते न सांगतांही समजण्यासारखें आहे. स्वयंवर—मानापमानासारखीं इतक्या वर्षांचीं जुनीं नाटके सुद्धां प्रेक्षकांना त्यांच्या संगीत—मोहनीमुळें प्रत्येक वेळीं नवीन नवीनच वाटत आहेत आणि त्यांचे कितीही प्रयोग पाहिले तरी प्रेक्षक त्या नाटकांवर मुळांच नाराज झालेले दिसत नाहींत.

थण ‘ बालगंधर्वीनां ’ एकाद्या नाटकांत गाणेंच घातलें नाहीं, तर तें नाटक लोकप्रिय होऊं शकेल कीं नाहीं असा एक धाडशी प्रयत्न गडकरी करून पाहणार होते ! त्यांच्या ‘ दोन पात्रांच्या नाटका ’पेक्षांही त्यांचें हें मोठें धाडस होतें असें म्हणावयास हरकत नाहीं ! त्यांनीं खुद्द बालगंधर्वीनांच एकदां बोलतां बोलतां म्हटलें, “ बरं का नारायणराव, तुमचं एकट्याचंच पात्र प्रोज ठेऊन नाटकांतलीं बाकी सारीं पात्रं संगीत असं एक नाटक मी लिहायच्या

विचारांत आहे ! म्हणजे होईल काय, कीं तुमचं काम प्रोज असूनही लोक नाटक पाहायला येतात कीं नाही तें पाहूं ! नाटक तुमच्या रंगभूमीवर टिकलं तर माझी माझ्या नाट्यलेखकनाच्या शक्तीवद्दल खात्री होईल—आणि तितका मला आत्मविश्वास आहे म्हणूनच मी हा प्रयत्न करून पाहणार आहे ! ”

३०. बुडत्याला तारणारा नारायण !

किलोस्कर मंडळीचा वार्शीला मुकाम होता. त्या वेळीं बरीच मंडळी नदींत पोहण्यास जात असत. त्या वेळीं दिनकर ढेरे (‘ भावबंधना- ‘ तला’ ‘ कामणा ’) वयानें इतरांच्या मानानें बराच लहान होता. त्याला त्यावेळीं ‘ अरे जारे’च म्हणत असत. इतकेंच काय, पण ‘ वालगंधर्वा ’ना देखील वडील मंडळी ‘ अरे ’ नारायण ’ म्हणत असत ! मात्र त्याच्या अंगच्या सद्गुणांची गडकऱ्यांनीं चागलीच पारख केली होती.

वाकीची मंडळी पोहावयाला जातांना दिनकरलाही पोहण्याला जाण्याची इच्छा झाली आणि भोंपळा बांधून तो पाण्यांत उतरला. पण कंबरभर पाण्यांत पोहण्याचा प्रयत्न करतांना तो गटंगळ्या गाळं लागलेला पाहून वाजूला असलेल्या रा. कोल्हापुरेनीं त्याचा बचाव करून त्याला किनाऱ्यावर आणलें. ही गोष्ट घडल्यानंतर दुसऱ्या दिवशीं नारायणराव ऊर्फ वालगंधर्व, इतर मंडळी पोहावयास जात असलेली पाहून हळहळत म्हणाले: “ आपल्याला पोहायला आणि मोकळेपणानें पाण्यांत डुंबायला कधीं मिळतं कुणाला ठाऊक ! ”

यावर एकजण म्हणाला, “ काल दिनकरवर कसलं अरिष्ट कोसळलं होतं, माहित नाही का तुम्हांला ! तो बुडणार होता ना काल ? ”

“ पण नारायणराव बुडणार नाही. तो बुडणाऱ्याला तारणारा आहे हें लक्षांत असू द्या ! ” वाजूला असलेल्या गडकऱ्यांनीं म्हटलें.

३१. आतड्यांचा वंद ?

गडकरी वारल्यानंतर वय्याच जणांनी त्यांच्यावद्दल नक्राश्रु गाळले, मोठ-मोठे लेख लिहून कित्येकांनी त्यांचे पोवाडे गाडले, व त्यांच्या आठवणी छापून-कित्येकांनी आपला आदरही व्यक्त केला. पण जेव्हां गडकरी जिवंत होते ते-व्हां त्यांच्या आठवणी देणाऱ्या कित्येक 'जिव्हाळ्यांच्या' मित्रांचे त्यांच्या बरोबरचे वर्तन लक्षांत आणले म्हणजे मेल्या माणसाच्या जिवावर वाटेल ते स्वपले जाते हे दिसून येते. गडकऱ्यांची योग्यता आपणच प्रथम ओळखली असा दिमाख मिरवणारे सध्याचे एक गृहस्थ त्यांना प्रथमारंभीं पैसे देण्याच्या बाबतीत कसे छळीत असत याची दुसऱ्याला कल्पना येणे शक्य नाही. गडकरी कोणत्याही मनुष्याची फार लवकर पारख करीत असत व त्यांनी एका-द्यावद्दल पूर्वारंभीं केलेला तर्क बहुशः ग्वोट्टा ठरत नसे.

“मास्तर ! तुम्ही म्हणतां मीं कोणाच्याही स्वभावाची लवकर पारख करूं शकतो; तर मग माझा स्वभाव कसा आहे हे सांगा पाहूं ! ” हल्लीं गडकऱ्यांवद्दल हलहलणाऱ्या त्यांच्या त्या वेळच्या एका विद्यार्थ्याने त्यांना प्रश्न केला.

“तू का ?” गडकऱ्यांनी तत्काळ उत्तर दिले. ,, तू असा आहेस कीं, रस्त्याने चालतां चालतां तुझ्या बुटाचा जर वंद तुटला तर तू माझे आंतडे मागशील ! ”

३२. तोडीस तोड.

पहिल्या प्रथम गडकरी किलोस्कर नाटक मंडळींत 'डोअर कपिर' होते हे पूर्वी आलेल्या कांहीं आठवणींवरून वाचकांच्या लक्षांत आलेच असेल. असा नाटक कंपनीचा ज्यांना थोडाफार अनुभव आहे त्यांना हे कळून आले असेल कीं, नाटक कंपनींत कांहीं कांहीं मंडळींचा एक विशिष्ट कंपू असतो. ही मंडळी कोठेही जावयाची झाली तरी ती आपल्या कंपूने जावयाची त्या प्रमाणेच तेव्हां कंपनींतलि कांहीं बड्या मंडळींचा एक 'कंपू' होता. ही

मंडळी आपल्या जमावाने असावयाचीं. जेवावयाला वमावयाचें झाले तरी त्यांची सर्व मंडळी आल्याशिवाय ते जेवायला वसत नसत. अर्थातच आमच्या कंपूला या गोष्टीचें वैषम्य वाटू लागलें. पण त्यांत गडकऱ्यांनीं एक तोड काढली.

“ आपण असं करूं ! आपण हल्लींच्या पुढारी लोकांची आपआपसांत नांवें ठेवूं या. पंक्तिवर आपण एकमेकांला त्यांचे नावांनै हांका मारूं ! ”

गडकऱ्यांची तोड सर्वांना पसंत पडून आमच्यापैकीं कोणी तात्यासाहेब तर कोणी बळवंतराव टिळक वगैरे नांवें घातली व बाकी सर्व मंडळी पंक्तिवर जाऊन बसल्यावर मी व गडकरी पानावर जाऊन बसलों. आणि नंतर मार्गे राहिलेल्या आमच्या लोकांना त्यांच्या ‘प्रख्यात’ नांवांनै हांका मारून बोलावले. अर्थातच आमचें हें करणें वरिष्ठ कंपूला किंचित अपमानकारक वाटल्यास नवल काय !

३३. अंगरख्याला कॉलर

गडकऱ्यांना रंगभूमीचे प्रणेते अण्णा किल्लोस्कर यांच्याबद्दल तसाच देवलांबद्दल फार आदर होता. अण्णा किल्लोस्करांनीं नाट्यवाङ्मयाचा श्रीगणेशा घातला आणि आपल्यासारखे लोक तो गिरवीत आहेत असें ते म्हणत. त्यांचें ‘रामराज्य-वियोग’ अपुरें पडलेलें पाहून रा. शंकरराव मुजुमदारांनीं गडकऱ्यांची बुद्धि जाणून त्यांना एकदां म्हटलें, “ मास्तर, तेवढं रामराज्य वियोग ’ पुरे करण्याचा प्रयत्न करा ना ! ” त्यावर गडकरी लगेच म्हणाले,

“ अंह ! तें देवलांनैच पुरं केलें पाहिजे. तरच त्यांतलें स्वारस्य कायम टिकेल ! माझ्यासारख्यांनै हा प्रयत्न कर्ण्यचा म्हणजे सुरेग्वशा अंगरख्याला कॉलर लावण्यासारखें होईल ! ”

३४. 'यांचें नांव मूकनायक !'

त्या वेळीं गडकरी न्यू इंग्लिश स्कूलमध्ये मास्तर होते. न्यू इंग्लिश स्कूलची इमारत किलोस्कर थिएटरजवळ आहे. हें सर्वांना माहित आहे. त्या वेळीं किलोस्कर नाटक मंडळीचा मुक्कामही पुण्यासच होता. शाळेच्या मधल्या सुटींत ते किलोस्कर मंडळीच्या बिऱ्हाडीं जाऊन तेथें चहा वगैरे घेत असत. एकदां एका वर्ग्या वर्गावर गडकऱ्यांचा संस्कृतचा एक तास असल्यामुळें त्या वर्गातील कांहीं मुलांना 'नाटक कंपनींत मुलांना शिकविणारा मास्तर' आपल्या वर्गावर नेमल्यामुळें कमीपणा वाटूं लागला. व ते गडकऱ्यांची टवाळीही करूं लागले !

एकदां अभ्यास सुरू असतां एका मुलानें उठून गडकऱ्यांना प्रश्न केला, "सर ! मूकनायक म्हणजे काय ?"

वरील प्रश्न जरी साधा असला तरी त्यांत मोठी खोंच होती. नाटक कंपनीतील मुलांना शिकविणाऱ्या मास्तरला नाटकाखेरीज दुसरें काय माहित असणार ? हें दर्शविण्याकरितांच मुलानें तो प्रश्न गडकरी मास्तरनां केला होता. व गडकरीही मनांत ती खोंच समजले. पण त्यावेळीं त्यांनीं कांहीं एक उत्तर दिलें नाहीं. शाळा सुटल्यानंतर ते घरीं आले; पण त्या दिवशीं झालेला अपमान त्यांना स्वस्थ वसूं देईना. इतक्यांत त्यांना राघोबादादा पेशव्याच्या वेळची एक गोष्ट आठवली.

एके समयीं राघोबादादा पेशवे स्वारीवरून परत जात असतां त्यांचा तळ नाशिक येथें पडला. त्या समयीं नाशिकचे श्रीमंत सरदार * * * यांच्याकडे त्यांच्या सर्व मंडळींना भोजनाचें आमंत्रण होतें. त्या वेळीं श्रीमंत सरदार * * * खरोखरच फार श्रीमंत होते. लहान सैनिकापासून तों थेट पेशव्यांपर्यंत सर्वांना प्रत्येकाच्या इतमामाप्रमाणें सोन्या चांदीचीं ताटें मांडण्यांत आलेलीं होती.

परांत सुरू झाल्यावर श्रीमंत * * * सरदारांची स्वारी आपल्या दोघां सेवकांच्या खांद्यावर हात टाकून हालत डुलत पंक्तिंत आली. बाजूला बस-

लेल्या मंडळीकडे पहात त्यांनी प्रश्न केला, “ राघोबादादा पेशवे म्हणतात ते कोणते ? ”

राघोबादादांना हा अपमान असह्य झाला. मुक्कामावर परत गेल्यावर श्रीमंत * * * सरदारांना गिरफदार करून आणण्याबद्दल त्यांनी फर्मान काढले. आणि मोठा दरवार भरवून त्यांत श्रीमंत * * * सरदारांना गिरफदार करून आपल्या समोर आणल्यावर म्हटलें, “ राघोबादादा पेशवे म्हणतात तो मी ! ”

ही गोष्ट आठवतांच गडकऱ्यांना समाधान वाटलें. दुसऱ्या दिवशीं त्याच वर्गाचा तास सुरू असतां त्यांनीं प्रत्येक मुलाला शब्दांचें अर्थ विचारावयास सुरवात केली. व आठव्या दिवशीं त्यांना ज्या मुलानें ‘ मूकनायक ’ शब्दाचा अर्थ विचारला होता, त्याच्यावर पाठी येतांच घरून मुद्दाम काढून आणलेला एक अवघड शब्द त्यांनीं त्या मुलाला विचारला. अर्थातच तो त्याला सांगतां आला नाहीं. तेव्हां गडकऱ्यांनीं तीनचार छड्या त्या मुलावर ओढल्या. एका-एकीं झालेल्या या गोष्टीमुलें वर्गांत एकदम शांतता पसरली.

“ अरे हो ” जणू आपल्याला कांहींच माहित नाहीं असा चेहरा करून गडकरी म्हणाले, “ काल मूकनायकाचा अर्थ कोणाला पाहिजे होता ? ”

दुसऱ्या एका मुलानें मार ग्वाळिल्ल्या व गडकऱ्यांच्या पुढें उभ्या असलेल्या मुलाचें नांव घेतलें.

“ असं का ? ” गडकरी मुलाकडे पहात म्हणाले, “ या वेळीं वर्गांत जी शांतता पसरली आहे तिचा अर्थ आणि ‘ मूकनायक ’ या शब्दाचा अर्थ एकच ! आतां समजलं का ? ”

३५. स्वराज्य कशाला हवें !

ज्या स्वराज्याच्या मागणीसाठीं हिंदुस्थान चलवळ करीत आहे तें स्वराज्य कशाला हवें ? असा प्रश्न करणाऱ्या माणसाची वेड्यांत गणना होईल हें तर खरेंच ! पण तसाच दूरवर विचार केला व असे शब्द तोंडून काढतांना त्या शब्दांतील त्या व्यक्तीची देशाबद्दल कळकळ पाहिली म्हणजे आपणालाही

असें वाटू लागतें कीं, 'स्वरेच ! असें हें स्वराज्य हवें तरी कशाला ?'

गडकऱ्यांची स्वराज्याबद्दलची कल्पना ही अशी होती हें ऐकून अनेकांना आश्चर्य वाटेल ! व माझ्याकडे त्यांनीं हे उद्गार काढले त्या वेळीं मलाही कांहीं कमी आश्चर्य वाटलें नाहीं ! पण माझ्या प्रश्नाला उत्तर देतांना ते म्हणाले, " पांडोवा ! तुम्ही असं पहा, स्वराज्य ह्याचा अर्थ काय होतो ! स्वराज्य म्हणजे हिंदुस्थानांतल्या प्रत्येक लहान थोर व्यक्तीला हें आपलं स्वतः-चेंच राज्य आहे असं वाटलं पाहिजे. मग तसं प्रत्येकाला म्हणतां येईल असं तुम्हांला वाटतं का ? "

" हात्तिच्या ! कां येऊं नये ? " मीं आश्चर्यानें म्हटलें.

" त्याचं कारण असं कीं, स्वराज्य हातीं आल्यावर आजची स्थिति पाहतां, ब्राम्हण किंवा उच्च वर्णांत हेच लोक आपली सत्ता चालवूं पाहणार असं इतर अशिक्षित व जातीजातींत विषम भाव पाहणारे लोकांना वाटू लागणार. आजच पहा ना ! आगगाडींत आपल्या बांकावर एखादा अस्पृश्य बसला तर ब्राम्हण लोकांना तें स्वपत नाहीं. दोघांवरही इंग्रजाचं राज्य असतांना ही स्थिति ! मग ब्राम्हणांच्या हातीं स्वराज्य आल्यावर तुम्हाला असं वाटतं काय कीं, ते आपल्या अस्पृश्य बांधवांना समतेनं वागवितील ? मग असलं हें स्वराज्य हवें तरी कशाला ? अशा स्वराज्यांत सर्व जातींतल्या लोकांना काय सारखे अधिकार मिळणार आहेत ? मग तुम्हींच सांगा पाहू. स्वराज्य मिळून त्यापासून आपल्या गरीब बांधवांना काय फायदा आहे ? माझे असें मत आहे कीं, सर्व जाती कौन्सिलमध्ये बसण्याच्या योग्यतेच्या होतील तेव्हांच स्वराज्य मिळावें. म्हणजे आपले स्वतःसिद्ध हक्क मिळविण्याला ते पात्र होतील. "

३६. गोल घुमटांत पांडुरंग !

(१) किलोस्कर मंडळीचा मुक्काम गेला आम्ही सर्व मंडळी गोल घुमट पाहण्यास गेलों होतो. त्यावेळीं श्री. नानासाहेब जोगळेकर, श्री. शंकरराव मुजुमदार, श्री बालगंधर्व, श्री बोडस, श्री. गडकरी वगैरे कंपनीतील

बरीच मंडळी हजर होती. आम्ही जाण्यापूर्वी आमच्या अगोदर गेलेल्या हजारों मंडळींनी आपलीं नावे गोल घुमटाच्या भिंतीवर लिहून ठेविलीं होती. तीं नावे कोणीं शिसपेन्सीलीनें घातलीं होती, कोणीं चाकूनें घातलीं होती तर कोणीं खिळ्यानीं घातलीं होती. त्याप्रमाणें आमच्याबरोबर आलेल्या कंपनीतील मंडळींनीं तशीं आपापलीं नावे घालण्यास सुरवात केली. तें पाहून मी गडकरी मास्तर यास म्हणालों “मास्तर ! माझे नांव कवितेंत घाला, असें पगाराच्या वेळच्या सहीचें नको.” त्यावेळीं श्री. गडकरी यांनीं तावडतोब दोन ओळीची कविता तयार करून स्वहस्तानें माझे नांव ठिकठिकाणी वसण्यास टाकलेल्या दगडी कोचापैकीं एकावर चढून चाकूनें भिंतीवर लिहिलें. ती कविता येणेंप्रमाणें.

॥ राहिल चिरकाल स्मरण जनांप्रति साचें ॥

॥ किलोस्कर मंडळीसह ठेवि तैसेच पांडुरंगाचें ॥

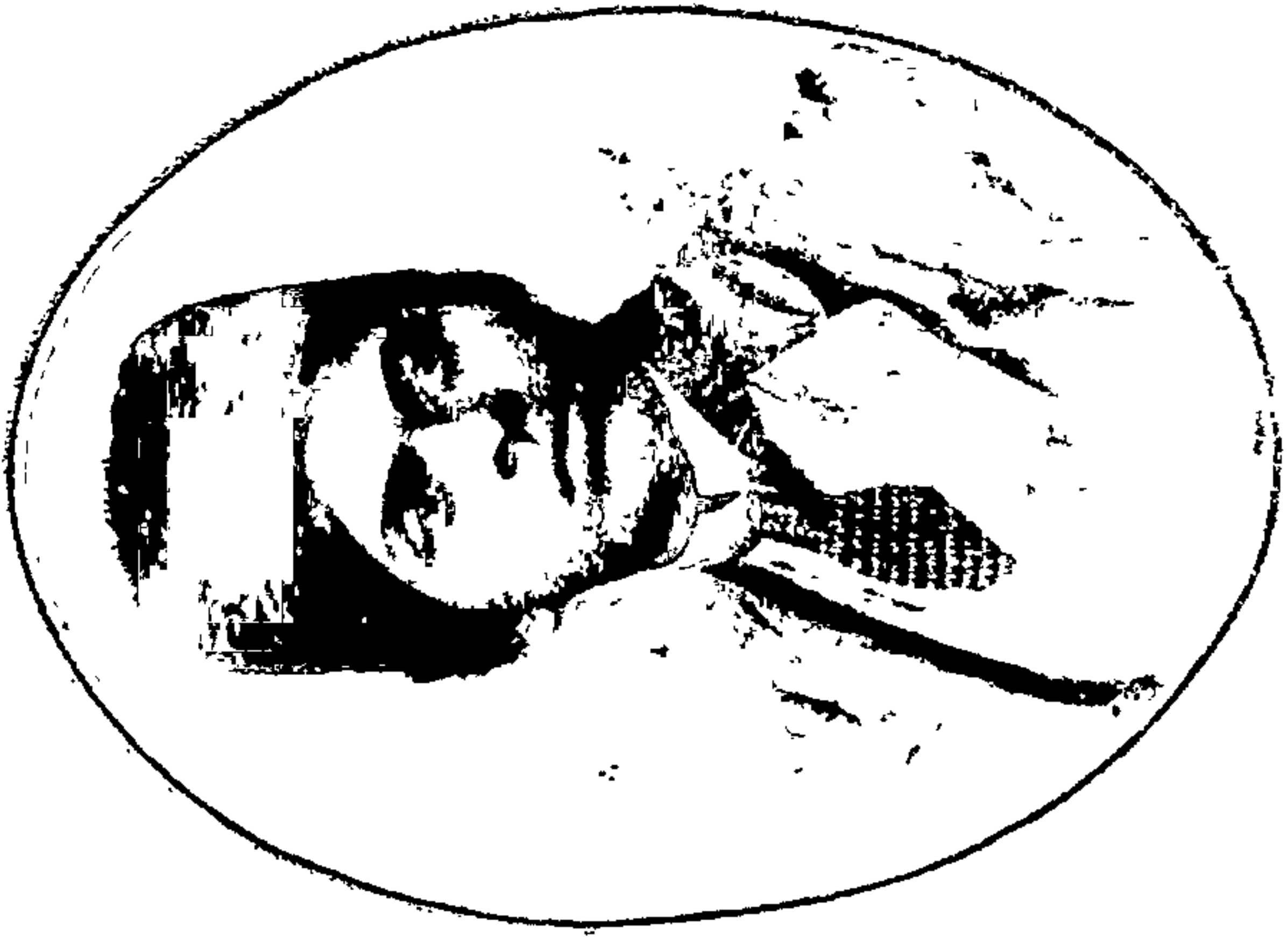
३७. आतां या मुलीशीं लग्न कराल कीं नाहीं ?

किलोस्कर मंडळीचा मुक्काम एका संस्थानांत गेला असतां सरकारी खेळ झाला व त्या खेळास राजघराण्यांतलें सर्व मंडळी हजर होती. सरकारी खेळाचे दुसरे दिवशीं त्या संस्थानिकांची ११-१२ वर्षांची मुलगी घोड्यावरून फिरण्यास, अर्थात् हवा खाण्यास, जात होती. मी व गडकरी बाहेर फिरण्यास निघालो होतो, समोरून ती संस्थानिकाची मुलगी येतांना पहातांच मी गडकऱ्यांना म्हणालों, “मास्तर, या मुलीच्या चेहेऱ्यावरील तेज पाहून भाक्ति उत्पन्न होते, ही तिच्या आईवापाप्रमाणें तेजस्वी व पाणीदार निपजेल खास !”

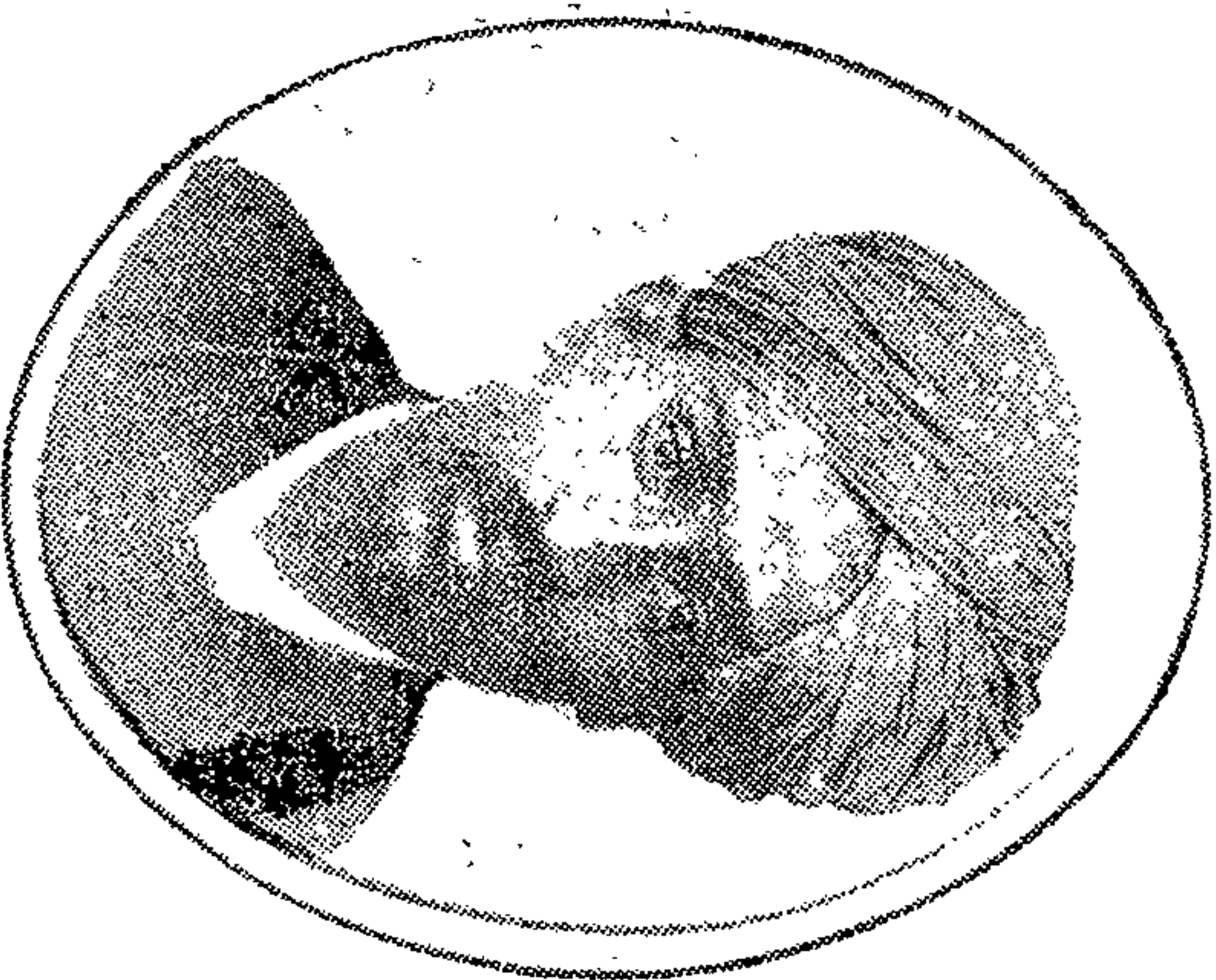
तेव्हा गडकरी मला एकदम म्हणाले, “पांडोवा, तुम्ही हिच्याबरोबर लग्न करायला तयार आहांत हें खास ! हें शब्द ऐकतांच मी चपापलों व शपथेवर मी गडकरी यांना सांगितलें कीं मी पापबुद्धीनें हिच्या बदल तुमचे जवळ वर्णत केलें नाहीं. तेव्हा गडकरी शांतपणें हांसून— म्हणाले’ ” पांडोवा घाबरूं नका. श्री समर्थ रामदासस्वामी आणि एक मोळक्या महार ही गोष्ट तुम्हांला माहित आहे कां ? नसेल तर ऐका, ” असें

कै. विनायकराव बेहरे

पांडुरंगराव भोसले

श्री चिंतामण रामचंद्र रुढ

श्री. पांडुरंग गणेश शिरसागर

म्हणून गडकरी मास्तरनीं गोष्ट सांगण्यास सुरवात केली. ” श्रीसमर्थ राम-
 दास स्वामी एकदां एका क्षेत्रांत गेले होते, त्या क्षेत्रांतील शास्त्री पंडितांनीं
 श्री समर्थांना मुद्दाम एक अवघड प्रश्न विचारला व समर्थांना कुंठित करण्या-
 चा प्रयत्न केला. परंतु श्रीसमर्थ अवतारी पुरुष होते व त्रिकाल ज्ञानी होते
 ही गोष्ट सदर शास्त्री पंडितांना त्या क्षणापर्यंत खोटी वाटत होती. त्या वेळीं
 श्रीसमर्थांनीं एक चमत्कार करून शास्त्री पंडितांस निरुत्तर केलें. तो चमत्कार
 असा कीं, समोरून एक मोळक्या महार जात होता. त्याला समर्थांनीं हांक मारून
 आपल्या समोर उभा केला, तदनंतर एका शिष्याचे हातांत—आपली कुबडी
 दिली व त्या महाराचे पायांपुढें एक आडवी रेषा जमिनीवर ओढण्यास सां-
 गितली व त्या रेषेच्या आंत महारांस बोलाविलें. त्याप्रमाणें तो महार आ-
 ल्यानंतर समर्थांनी त्याला प्रश्न केला आतां तूं कोण आहेस ? ” महार
 म्हणाला: “ देवा, मी कुणबी आहे, ” पुन्हा शिष्यास दुसरी रेषा ओढण्यास
 सांगितली व त्या रेषेच्या आंत महारास येण्यास सांगितलें व आतां कोण आ-
 हेस ? असा समर्थांनीं पुन्हां प्रश्न केला. तो म्हणाला, मी वैश्य आहे. येणें
 प्रमाणें श्रीसमर्थांनीं त्या इसमा समोर एकंदर सात रेषा ओढण्यास सांगि-
 तलें आणि सर्व रेषा ओलांडून आल्यानंतर पुन्हां समर्थांनीं त्या इसमास
 प्रश्न केला कीं, आतां तूं कोण आहेस ? त्यावर तो म्हणाला: महाराज मीं सर्व
 वेदेशास्त्राध्ययन केलेला ब्राम्हण आहे. त्यानंतर त्याचेकडून सदरहू शास्त्री
 पंडितांचे प्रश्नास उत्तर देवून त्यांचे समाधान करविलें. सदर गोष्टींत सम-
 र्थांनीं दैविक सामर्थ्य दाखवून या वेळचा महार सात जन्मापूर्वीं वेदांतीं
 ब्राम्हण होता असें त्याच्या निरनिराळ्या सातही जन्मांचें स्मरण देऊन सर्वत्रांच्या
 निदर्शनास आणून दिलें. या गोष्टीचें सार चालू गोष्टींत लागू पडतें असें
 गडकरी म्हणाले: कसें तें एका म्हणून पुढें ते सांगू लागले. ही मुलगी
 संस्थानिकाची नाही नुसत्या श्रीमंताची आहे. नंतर तिच्या बापाची श्रीमंती
 गेली आतां ती गरिबाची झाली. ती अन्य जातीची नसून तुमच्याच
 जातीची आहे. तिच्या बापाची तिचें लग्न करण्याची इच्छा आहे.
 तिच्या बापानें तुम्हालाच वर पसंत केलें व मुलीनेंही संमति दिली

तर मग सांगा आतां. या मुलीबरोबर तुम्हीं लग्न कराल कीं नाहीं ? यावर मी अर्थात निरुत्तर झालों.

गडकरी म्हणाले पांडोबा सर्व जग ज्या ज्या गोष्टीवर प्रेम करतें, जी जी गोष्ट फारच उत्तम आहे असें वाटतें ती ती गोष्ट त्या त्या मनुष्याला पाहिजे असते; मात्र मधील अपरिहार्य अडचणी त्याला तसें करूं देत नाहीत. या वरून गडकरी यांची दृष्टि किती खोल व भेदक होती हें पाहून कोणासही आश्चर्य वाटल्याचाचून रहाणार नाही.

३८. राणीसाहेबांना श्रीमंती पचली.

एका संस्थानिकांनीं एका गरिबाच्या मुलीशीं लग्न केलें होतें. लग्न होऊन सुमारे पांच सहा वर्षे झाल्यावर महाराजांना व राणीसाहेबांना त्यांच्या एका गरीब आश्रितांनै आपल्या मुलाच्या वारशाकरितां आपल्या खेडेगांवां अत्याग्रहानें विनंती करून बोलाविलें. महाराज साधेभोळे व दयाळू अंतःकरणाचे असल्यामुळें त्यांनीं मोठ्या कौतुकानें त्या आश्रिताची विनंति मान्य केली.

गंगेची पूजा गंगेच्याच पाण्यानें करतात, या न्यायानें महाराज व राणीसाहेबांचा योग्य इतमाम ठेवण्याची त्यांची ऐपत नसल्यामुळें त्यानें दरबारकडूनच कोच, खुर्च्या, जरीचे गालीचे, आरसे, तसबिरी वगैरे जरूर ते सर्व आणून, स्वतःच्या झोपडींत ही व्यवस्था स्थलसंकोचास्तव योग्य अशी होणार नाही असें त्यास वाटून, त्यानें ती व्यवस्था गांवचे चावडींतच अतीशय रोषणाई करून केली. ठरल्यावेळीं महाराज व राणीसाहेब, शिंगें, सनया वगैरे मंगलवाद्यांच्या गजरांत सर्व गांवकऱ्यांसह मोठ्या थाटानें श्रृंगारलेल्या चावडीच्या जागेंत येऊन बसले. येथील कार्यक्रम आटोपल्यानंतर महाराजांना व राणीसाहेबांना हार तुरे घालण्याचे वेळीं राणीसाहेब महाराजांना म्हणाल्या (त्या गरीब आश्रिताचें नांव घेऊन) “ वाः यांचें घर फारच उत्तम आहे कीं : ” तेव्हां महाराज स्मित हास्य करून राणीसाहेबांस म्हणाले— “ आहो ही चावडी आहे घर नव्हे ! ” ही हकीगत गडकऱ्यांच्या स्नेहानें—गडकऱ्यांस

सांगितली त्यावर गडकरी हांसून म्हणाले ' राणीसाहेबांना श्रीमंती पचली. परंतु महाराजांना मात्र पिढीजाद असून त्यांना ती पचली नाही ' सर्व खेडे गांवच्या चावड्या सर्व साधारण एकाच आकाराच्या असतात. घराच्या आकाराच्या केव्हांच नसतात. असे असतांना अनेक वर्षे वैभव भोगीत असलेल्या महाराजांच्या लक्षांत चावडी व घर यांतील भेद तत्क्षणीं यावा, पण पांच सातवर्षापूर्वीच्या गरीबाच्या मुलीला (म्हणजे आत्तांच्या राणीसाहेबांना) चावडी व घर हा भेद समजून नये हे मोठे आश्चर्य आहे. आणि म्हणूनच मी म्हणतो की " राणीसाहेबांना श्रीमंती पचली पण महाराजांना मात्र अजून पचली नाही. "

३९. ना. गोखले यांचा मृत्यू आणि गडकऱ्यांच्या ' वीरवंदन ' नाटकाचा जन्म.

नामदार गोखले वारले त्यावेळीं लोकमान्य टिळकांचा मुक्काम सिंहगड येथे होता. लोकमान्यांना बोलावण्याकरितां कांहीं मंडळी गेली होती. नामदार गोखले यांच्या प्रेतयात्रेकरितां हजारों लोकांची गर्दी जमली होती. लोकमान्यांना बराच वेळ लागल्यामुळे व ते केव्हां येतील याचा अंदाज नसल्यामुळे, प्रेतयात्रेची मिरवणूक गोखल्यांच्या राहत्या बंगल्यांतून पुण्यांतील बुधवार चौकापर्यंत आली. तोंच लोकमान्य येऊन दाखल झाले. वाहनांतून खाली उतरून नामदार गोखले यांचे शवास वंदन करून लोकमान्य यात्रेबरोबर चालू लागले. त्यावेळीं हजार असलेले गडकरी यांचे स्नेही रा० ठकार यांनी ही हकीकत बडोदे मुक्कामी रा० गडकरी यांस सांगितली. सदरहू वंदनाची हाकिमत ऐकून गडकऱ्यांच्या डोक्यांत विचारचक्र सुरू झाले. गोखले मवाळ व टिळक जहाल, टिळकांना लाखो जहाल मानतात व गोखल्यांस तितकेच शिडकारतात, अशा त्या गोखल्यांना टिळकांनी वंदन केले, असें हजारों लोकांच्या मनांत घोळत असेल, ही गोष्ट गडकऱ्यांच्या मनांत घोळू लागली. नामदार गोखल्यांनी प्रस्थापित केलेलीं मते ग्वोडून काढण्याचा लोकमान्यासारख्या जहाल विद्वद्रत्नाला मुद्धां अतिशय श्रम पडत असत, हे गडकऱ्यां-

नीच जाणलें. टिळकांनीं ना० गोखल्यांच्या शवाला वंदन केलें हें ऐकून गडकरी यांना “वीरवंदन” या नाटकाचें संविधानक सुचलें. तें येणेंप्रमाणें:- पूर्वीच्या दोन रजपूतांची त्यांना आठवण झाली. ते वीर कित्येक वर्षे एकमेकांस जिंकण्याकरितां लढाईचे अनेक डांव खेळत होते. उन्हातान्हांतून, थंडीवाऱ्यांतून पावसापाण्यांतून आपल्या अलौकिक सामर्थ्यानें व गनिमी काव्यानें आपल्या कुशल सेनेसह लढण्याची पराकाष्ठा करीत होते. तरीं दोघांतून एकही जिंकला जाईना. तेव्हां त्या दोघां रजपूत वीरपैकीं एकाच्या मर्जीतल्या धुल्लक सरदारानें आपल्या राजाला विनंति केली कीं, महाराज, आपण इतके दिवस ज्या शत्रूकरितां जिवापाड श्रम करितां तो शत्रु नाहींसा करण्याकरितां किंवा जिवंत कैद करून आणण्याकरितां या गरीब दासाला आज्ञा व्हावी म्हणजे तीन दिवसांत त्या मशकाला बांधून कैद करून हजर करतो व आपल्या पायांवर त्याचें मस्तक नमवायला लावतो. हें सरदाराचें उद्गार तोंडांतून निघाल्याबरोबर रजपूत राजा रागानें लाल झाला व एकदम आपल्या कंवरेची तरवार उपसून सरदाराला म्हणाला, “तोंड एकदम बंद कर. ज्या जिभेनें माझ्या शत्रूला तूं मशक म्हणालास ती जीभ या क्षणाला मी छाटून टाकीन. मूर्खा, जो मला कित्येक वर्षे जिंकतां आला नाहीं, त्याला तुझ्यासारखा क्षुद्र मनुष्य तीन दिवसांत कैद करून माझ्या पायापाशीं हजर करणार, म्हणजे पर्यायानें मला सुद्धां माझ्या शत्रू इतकेच क्षुद्र ठरविण्याचा प्रयत्न करतो आहेस ! कुस्तीचा पेंच किती अवघड आहे, पाहिलवानानें मारलेल्या मगरमिठींत केवढी शक्ति आहे हें लांबून पाहाणाऱ्या प्रेक्षकांपेक्षां त्याबरोबर झुंझणारा पैलवानच ओळखील. माझ्या बरोबर शौर्यानें व गनिमी काव्यानें, कित्येक वर्षे लढणाऱ्याला जर मी तुच्छ मानीन तर मीही त्याच्यापेक्षां कःपदार्थ-आहे असें होईल. तर स्वरा वीर शत्रूच्या शौर्याला तुच्छ न मानतां वंदनच करील. ज्या माझ्या शत्रूंनीं अथवा ज्या वीरांनीं कित्येक वर्षे माझा व माझ्या शूर, वीर सैन्याचा पाडाव केला व अजून मला आजिंक्यच राहिला, त्याच्या शौर्याला त्या शत्रूच्या वीरपणाला हा वीर वंदनच करील !”

लोकमान्य टिळकांच्या अलौकिक बुद्धिमत्तेनें नामदार गोखल्यांच्या सजीव देहाच्या वेळच्या अलौकिक बुद्धिमत्तेला वंदन केलें. या विचारानें प्रेरित होऊन

गडकऱ्यांच्याही अलौकिक बुद्धिमत्तेने " वीरवंदन " नाटकाच्या कथानकाला जन्म शिला.

ॡ०. शारदा नाटकांत फक्त एकच काव्य !

गडकरी मास्तरांचें डोकें नेहमीं कसल्या तरी विषयांत गुंतलेलें असायचें आणि एखादी विशेष गोष्ट हुडकून काढण्यांत नेहमींच तत्पर असायाचें. एके दिवशीं मला म्हणाले, देवलांच्या संपूर्ण शारदा नाटकांत फक्त एकच काव्य आहे. बाकी सर्व सार्धीं भाषणें व भाषणात्मक पद्ये आहेत. तेव्हां मी विचारलें एकच काव्य तें कोणतें ? तेव्हां गडकऱ्यांनीं खालील पद्य म्हणून दाखविलें;

सावळा वर बरा गौर वधुला ।

रुक्मिणी गोमटी कृष्ण काळा ॥

गौरनु जानकी राम घननीळ तो ।

बीज मेघांसही घाली माळा ॥

ॡ१. नाटककाराचा पेषा समजतो.

रा० श्री० कृ० कोल्हटकरांच्या मूकनायक नाटकांत, एके ठिकाणीं प्रतोद म्हणतो—“ एखाद्या साक्षीदाराची आठवण जशी धड असते तरी माझी आहे, समजलांत ?”

गडकरी म्हणाले, प्रतोद हें पात्र कांहीं वकील नव्हे. मग साक्षीदाराची आठवण असें उदाहरण त्याचे तोंडीं कां यावें ? श्री. कोल्हटकर, वकीलीचा धंदा करीत असल्यामुळें त्याच धंद्यांतलें उदाहरण चटदिशीं प्रतोदाच्या तोंडीं नाटकांत त्यांनीं घातलें झालें ! असेंच एक दुसरें उदाहरण आहे. किलोस्कर मंडळी करीत असलेले ' चंद्रहास ' नाटक घ्या. दुष्टबुद्धि अविवेकाला म्हणतो, “अविवेका, मी सांगितलेलें सर्व ध्यानांत आहे ना ? अविवेक म्हणतो:—हो, हो, अगदीं ब्राम्हणाच्या संध्येप्रमाणें, अगदीं माझ्या ध्यानांत आहे. मी तें कधींही विसरणार नाहीं.” तेव्हां गडकरी म्हणाले, चंद्रहास नाटकांत ' अविवेक ' हें पात्र कांहीं भट भिक्षुक म्हणून

घातलेलें नाहीं. मग त्यांच्या तोंडीं हें संध्येचें उदाहरण कां असावें ? याचें उत्तर—नाटककार दररोज स्नानसंध्या केल्याशिवाय तोंडांत पाणीही घेन नाहींत. याप्रमाणें कोणतेंही नाटक वांचून पहा; म्हणजे मी म्हणतो त्याप्रमाणें तुम्हाला आढळून येईल.

४२. स्वतःचा मृत्यूलेख वाचला :

गडकरी यांचे नाटकांत परस्परविरोधी कल्पना अद्भूत अशा गोंव-लेल्या आढळतात. गडकऱ्यांच्या “ भावबंधन ” नाटकांतील घनश्याम म्हणतो, “ ज्या स्मशान भूमींत मनुष्याचा देह पुरला जाऊन सर्व आशेचाही नाश होऊन मृत मनुष्य सर्व आशेसह जगाला सुकतो, त्याच स्मशान भूमींत मला पाहिजे ते पुरलेले कागद सांपडून माझ्या आशेचा जन्म झाला.” अशा अर्थाचा “ भावबंधन ” नाटकांत विचार आहे. तेव्हां अशीच परस्परविरोधी कल्पना गडकऱ्यांच्या मरणसमयां जिवंतपणींच घडून आली.

गडकरी एकदां अतिशय आजारी पडले असतां, इंदुप्रकाश वर्तमानपत्राचे संपादकांपैकीं एक गृहस्थ पुणें मुक्कामीं गडकरी यांचे विन्हाडीं त्यांना भेटण्यास मुद्दाम आले होते; तेव्हां गडकरी यांचे घराला कुन्प लागलेलें दिसलें. तेव्हां त्यांनीं शेजाऱ्यास प्रश्न केला कीं गडकरी कुठें आहेत ? तेव्हां शेजारचा गृहस्थ म्हणाला—‘गडकरी गेले.’ हे शब्द ऐकतांच विचारण्यास आलेल्या मनुष्याची कल्पना झाली कीं, ‘गडकरी मेले’ व तो तावडतोव मुंबईला गेला. व गडकऱ्यांच्या मृत्यूवार्तेनें त्याचा शोक अपरिहार्य झाल्यामुळें म्हणा, किंवा शोक फारच उचंबळूं लागल्यामुळें म्हणा, किंवा दुसऱ्या वर्तमानपत्रांत गडकऱ्यांचा मृत्यूलेख छापला जाण्यापूर्वी पाहिला चान्स आपल्या इंदुप्रकाशालाच मिळावा, व अंक खूप स्वपावेत ह्या हेतूनें म्हणा, गडकऱ्यांचा मृत्यूलेख लगवगीनें छापण्यांत आला. व ज्या गृहस्थानें पुण्याहून गडकऱ्यांच्या मृत्यूबद्दलची बातमी आणली तेच गृहस्थ नटवर्य ब्रोडस यांना मुंबईत एके ठिकाणीं सहज भेटले व गडकरी मेले म्हणून त्यांना सांगू लागले. तेव्हां ब्रोडस अर्थात् आश्चर्यचकित झाले; व त्या गृहस्थांना म्हणाले, अहो गडकरी जिवंत आहेत, याचवेळीं

तुम्हीं गंधर्व मंडळींच्या विन्हाडीं जा म्हणजे तुम्हाला ते प्रत्यक्ष भेटतील. बोडस गंधर्व मंडळींच्या विन्हाडीं गेले व गडकऱ्यांनाच त्यांच्या मृत्यूची बातमी त्यांनी सांगितली. यावेळीं गडकरी जरी अस्वस्थ होते तरी हांसून म्हणाले, "अहो गणपतराव, हा पहा इंदुप्रकाशचा अंक आतां मला नुकताच एकानें आणून दिला व यामध्ये माझा मृत्यूलेख मीच स्वतः जिवंत असतांनाच वाचला; व लागलीच गडकरी विनोदानें असेंही म्हणाले: "अहो, तुम्ही सगळे बाहेर जा; आणि माझ्या खोलीचें दार आधी बंद करा. नाही तर माझ्याबद्दल आदर असलेले इंदुप्रकाशचे वाचक धांवत येतील, गर्दी करतील व हलकल्लोळ माजेल; व तें पाहून आधीच हलक झालेला माझा जीव घाबरून जाऊन मी वेशुद्ध पडेन व स्वरोस्वरीच गडकरी मेला असें समजून लोक मला बांधून स्मशानांत नेतील. अर्थांत गडकऱ्यांचा हा विनोद ऐकून जवळ असलेल्या सर्व मंडळींना हंसू लोटलें. नंतर गडकरी म्हणाले कीं, मी मेल्यावर लोक माझ्या मार्गे काय म्हणतील हें मला जिवंत-पर्णाच समजलें हें बरें झालें. जग मला माझ्या मार्गे बरें म्हणेल कां वाईट म्हणले हा संशय फिटला."

४३. डोक्यांतली राख मुजुमदारांना कशी दिसणार ?

किलोस्कर मंडळींतील कै० भाऊराव कोल्हटकर हे ज्यावेळीं, शापसंभ्रम नाटकांत पुंडरीकाची भूमिका घेत होते त्याच वेळीं, त्याच नाटकांतील महाश्वेतेची मुख्य भूमिका करून प्रसिद्धीस आलेले नट रा. रा. चिंतोबा गुरव हे किलोस्कर मंडळींचे पहिल्या फाटाफुटीचे वेळीं, गंधर्व मंडळींत न जातां जुनेपणाचे अभिमानानें किलोस्कर मंडळींसच चिकटून राहिले होते. एके दिवशीं किलोस्कर मंडळींचे मालक शंकरराव मुजुमदार यांची व चिंतोबांची कोण्या एका बाबतींत बोलाचाली झाली तेव्हां चिंतोबा त्रासून गडकरी यांचे जवळ म्हणाले: "काय करावें द्रुवा या शंकररावांचा एक एक अनुभव पाहिला म्हणजे डोक्यांत राख घालावीशी वाटते." या वेळीं चिंतोबा अतिशय गरम झालेले होते. परंतु गडकरी मात्र हंसत हंसत चिंतोबास म्हणाले,

अहो चिंतोवा, “तुम्ही डोक्यांत घातलेली राख शंकरराव यांना दिसणार तरी कशी, तुमचें डोकें आधींच पांढरें झालें आहे.”

४४. खोर घेण्यापुरते सुद्धा पैसे मिळाले नाहीत

किलोस्कर मंडळी वेळगांवला असतांना मानापमान नाटकावर अतिशय पैसे मिळत होते. त्याच सुमारास एका नाटककारानें किलोस्कर मंडळीस एक नवीन नाटक बसविण्यास दिलें व तो नाटककार त्या नाटकाच्या तालमी जसजशा जोरांत घेऊं लागल्या तसतसा तो म्हणूं लागला: अरे ! मानापमानाची काय विशाद आहे ? माझें नाटक एकदां स्टेजवर घेऊं द्या म्हणजे किलोस्कर मंडळी खोच्यानें पैसे ओढील. कर्मधर्मसंयोगानें तें नाटक स्टेजवर आलें, परंतु १।२ खेळ होतांच फेल्युअर झालें. तेव्हां गडकरी या नाटकासंबंधानें म्हणाले: “यांच्या नाटकावर किलोस्कर मंडळी खोच्यानें पैसे ओढणार होती, पण बेट्याच्या पहिल्या नाटकालाच खोरें घेण्यापुरते सुद्धां पैसे मिळाले नाहीत.”

४५. अर्गजा सांडला

कविवर्य गडकरी यांची किर्ति फारच पसरल्यामुळें, त्याचेकडे नवीन नाटककार आपलीं नाटके वाचून दाखविण्यास नेत असत. असेंच एका नवीन नाटककारानें गडकऱ्याचें पुढें एक नाटक वाचण्यास टाकलें व तो गेला. गडकऱ्यांनीं त्या नाटकांतील पहिलें ईशस्तुस्तीचें पद्य वाचून पहिला प्रवेश वाचण्यास आरंभ केला: तों त्यांत असं होतें, (महाराणी अतिशय रागानें प्रवेश करते.) “काय ग गंगे, या कोनाड्यांत ठेवलेल्या डर्बतिला अर्गजा कुणी सांडला ?” हें वाक्य वाचतांच गडकऱ्यांना अतिशय हंसू आलें व जवळच्या स्नेह्यास सांगू लागले कीं हें नाटक, पुढें वाचण्याची जरूरच नाही. विचारा नाटककार फारच गरीबींत दिवस काढीत असला पाहिजे. त्यामुळें एका पैशाच्या सांडलेल्या अर्गजाकरता सुद्धां महाराणी फार कोपायमान होत असेल

अशी त्याला कल्पना आली; व तेव्हांपासून कुणी बोलण्यांत घसरला कीं, 'आहो. तुम्ही अर्गजा सांडलात;' ही उपमा देत असत.

४६. शिवराज मंडळींतले बापू.

श्री टेंबे यांच्या शिवराज मंडळीत बापू हे सर्वोपयोगी आहेत असें टेंबे नेहमीं म्हणत असत. गडकरी यांनीं पुष्कळ वेळां ऐकलें. कीं, पेटीवर कोणी नसले, बापू पेटी वाजवतात, कोणी जर आजारी पडला तर तें काम बापू करतात; तालीम बापू घेतात; अहो फार काय, चट्या व ताटें सुध्दां बापू मांडतात. एकेटे बापू जरी शेवटपर्यंत कंपनींत टिकले तरी आमचे कोठेंही अडणार नाहीं. एके दिवशीं नाटक चालूं असतां पडदे सोडणारा नवीन असलेमुळें त्याच्या हांतून एकदम दोरी सुटून पडदा आपटून रूळ मोडला. नाटकाचा प्रवेश संपला व तो पडदा वर ओडण्याची वेळ आली म्हणून शिकस्त करूं लागला. रूळ मोडल्यामुळें पडदावर जाईना. त्यामुळें आंतील मंडळी त्या पडद्याजवळ जमली व आपापल्या कल्पना रचूं लागली त्यावेळीं गडकरी तेथें हजर होते. मंडळीची गडबड उडालेली पाहून गडकरी म्हणाले, अहो जा ! जा ! बापूनां घेऊन या. व रूळाच्या ऐवजीं बापूना येथें आडवे पडण्यास सांगा; म्हणजे आतां पडदा वर जाईल कांहीं नडणार नाहीं.

४७. चुलीसुद्धां लढाईवर गेल्या वाटतं ?

नुकतेंच जर्मन महायुद्ध चालूं होतें त्या दिवसांत एके दिवशीं रस्त्याकडे पहात गडकरी उभे होते. चूल विकणाऱ्या बाया चूल घेतां कां चूल ! असें रस्त्यानें ओरडत चालल्या होत्या. त्यांच्याकडे सहज त्यांचें लक्ष गेलें. घरांत चुलीची जरूर असल्यामुळें त्यांनीं चूलवालीला चुलीची किंमत विचारली. त्या बाईनें चुलीची किंमत बारा आणे सांगितली. तेव्हां गडकरी म्हणाले 'बाई, लढाईवर जाणाऱ्या वस्तू महाग झाल्या पण तुझ्या चुली सुध्दां लढाईवर जाऊं लागल्या म्हणून महाग झाल्या काय ?'

४८. मुलांचीं नांवे अशीं ठेवा !

किलोस्कर मंडळींत आवाज फुटला तरी मुलें ठेवीत असत व मुलें आपला आवाज सुधारीत व उत्तम प्रकारचा नट होण्याचा प्रयत्न करीत. बाबूराव गाडे आवाज फुटलेल्या मुलांपैकींच होते. त्यांचें लक्ष आवाज सुधारण्याकडे नव्हतें; व्यापाराकडेच फार होतें. व त्याप्रमाणें ते घड्याळें, सायकली, पंखे वगैरेचा कंपनीबरोबर व्यापार करीत असत. कंपनींतलि एक दोन मंडळीही त्यांचे मदतीस होती. त्यांच्या बरोबर ते दिवसभर नफ्या नोट्याच्या गोष्टी बोलत असत. पेटी व गाण्याच्या आवाजाशिवाय ही भाषा अर्थांतच कानाला वेसूर लागत होती, हें गडकरी यांच्या ध्यानीं आलें. ते बाबूराव गाड्याना विनोदानें म्हणाले, “ बाबूराव ! तुम्हाला पुढें होणाऱ्या मुलांचीं नांवे अशीं ठेवा. कुमार कमिशन, कु० नफा, कु० तोटा व मुलांचीं नांवे कुमारी तेजी, कु० मंदी, म्हणजे तुमच्या व्यापाराची तुम्हाला जाणीव सतत राहिल ! ”

४९. ज्ञानप्राप्तीचा पहिला क्षण कोणता ?

गडकरी यानी वरील प्रश्न आपल्या मित्रमंडळीस विचारला. परंतु तो प्रश्न कोणाला सुटला नाहीं. तेव्हां तुम्हीच आम्हाला हा प्रश्न समजावून सांगा असें गडकऱ्यांना मंडळी म्हणाली. त्यावेळीं गडकरी म्हणाले, ‘ऐका ! कोणतेंही मूल २ व्या अगर तिसऱ्या वर्षाचें होतांच त्याला कळूं लागतें असा कांहीं सृष्टीनियम नाहीं. लहान मूल चालूं फिरूं लागणें हें त्याच्या सदृढ पिंडावर अवलंबून आहे. पण त्याला स्वें स्वोटें कळूं लागण्याच्या आयुष्यांतलि पहिला क्षण कोणता ? ही गोष्ट हुडकून काढणें अर्थांत सूक्ष्म दृष्टीचें काम आहे. लहान मुलाच्या हातांत एकादा पैसा दिला व तो त्यानें हरविला, किंवा त्याच्या तो दृष्टीआड झाला अशा वेळीं त्याला डोळे वटारून त्याला भीति वाटेल असें विचारलें तर मूल घाबरेल हें स्वें, पण हा घाबरण्याचा चेहरा मुलाच्या कोळ्या मनाचा होय. पण आपल्या हातून

झालेली चूक लपवण्याचा प्रयत्न ज्यावेळीं तें मूल प्रथमच करील म्हणजे खोटें बोलिले, तोच मनुष्याच्या आयुष्यांतला कळू लागण्याचा पहिला क्षण होय. वरें व व्हाईट हुडकून काढण्याच्या आरंभीची ही पहिली क्रिया होय व या क्षणापासून मनुष्याच्या ज्ञानप्राप्तीस सुरवात झालीं असें म्हणण्यास हरकत नाही.

५०. “ वायकाच बालगंधर्वाप्रमाणें चालतात ! ”

—:0:—

पुण्यास गडकऱ्यांचे घरीं कै. देवल उतरावयास आले; तेव्हां कै. देवल गडकऱ्यांना म्हणाले “ बालगंधर्व १९०५ किंवा १९०६ सालांत मिरज मुक्कामीं किल्लोस्कर मंडळींत आले. तेव्हा मी थोड्यांच दिवसांत किल्लोस्कर मंडळी सोडून गेलों. याचें कारण माझे मनाप्रमाणें जोगळेकर व मुजुमदार यांनीं कांहीं अटी कबूल केल्या नाहींत. त्यानंतर मी किल्लोस्कर मंडळींत पाऊल सुद्धां न ठेवल्या कारणानें मला बालगंधर्वाचें नाटकांतील काम पाहावयास मिळालें नाहीं. नुकतीच जेव्हां गंधर्व नाटक मंडळी सुरू झाली तेव्हां त्यांनीं गुरु म्हणून मला मृच्छकटीक, शापसंभ्रम इत्यादि नाटके शिकवावयास बोलाविलें; म्हणून मी गंधर्व मंडळींत गेलों. बालगंधर्व यांची कीर्ति मी ऐकल्याप्रमाणें त्यांनीं आपली भूमिका परिणामकारक व मोहक अशी केली. गायनांत तर त्यांनी अत्यंत बहार उडवून दिली. मात्र बालगंधर्वांची रंगभूमीवर चालण्याची पद्धत आणि स्त्रियांची पद्धत यांत फार फरक आहे. वायकांची चालण्याची ढब लक्षांत आणून त्याप्रमाणें रंगभूमीवर चालण्याचा बालगंधर्वांनीं अभ्यास केला नाही हें आश्चर्य आहे ” ! यावर गडकरी म्हणाले, “अहो मास्तर ! यांत आश्चर्य कसलें ? आजकालच्या वायकाच मुळीं बालगंधर्व रंगभूमीवर कसे चालतात हें पाहून तसें चालावयास शिकतात. मग गंधर्वांनीं कोणापासून शिकावयाचें ? ”

५१. अनादी कालापासून फितुरी !

अलीकडील विद्वान् लोकांचें असें म्हणणें आहे कीं, हिंदु लोकांचें राज्य वळोवेळीं केवळ फितुरीनेंच गेलें, असेंच इतिहासावरून सिद्ध होतें. संभाजी महाराजांचें वेळीं फितुरी झाली, पेशवाईचें वेळीं फितुरी झाली असें अलीकडील विद्वान् लोक इतिहासावरून म्हणतात. पण गडकरी म्हणाले ही फितुरी आजकालची नाही, आमच्या हिंदु लोकांच्या रक्तांत पुरातन कालापासून चालत आलेली आहे. फितुरीचे “जर्मस” श्रीराम अवतारापासून आमच्या पूर्वजांच्या रक्तांत आहेत. महाबलाढ्य, महापराक्रमी व महामहत्वाकांक्षी रावणाचें चौदा चौकड्यांचें राज्य गेलें तें महाप्रतापी रावणाच्या सख्या भावाच्या म्हणजे विभीषणाच्या फितुरीनेंच गेलें. गडकरी अलीकडील विद्वानासंबंधानें म्हणाले ? हा दोष पेशवाईच्या काळचा नव्हे श्रीशिवाजीमहाराजांच्या काळचा नव्हे तर फारच पुरातन म्हणजे श्रीराम अवतारापासून चालत आलेला आहे. हें फितुरीचें “जर्मस” आमच्या हिंदु लोकांच्या रक्तांत श्रीरामावतारापासून आहेत; पण हे पाश्चात्य लोकांत सहसा सांपडत नाहींत असें म्हटल्यास अतिशयोक्ति होणार नाही—असें जर आहे तर आपण पाश्चात्य लोकांस पूज्य कां मानूं नये ?

५२. ‘ काय डोक्याखालीं विंचू ? ’

एके दिवशीं श्री० गडकरी मंडळींत गण्ढागोष्टी करीत बसले असता त्यांच्याच मित्रांपैकीं ए. व. सांगूं लागला कीं, काल गंधर्व नाटक मंडळीचें स्वयंवर नाटक पहाण्यास गेलों होतो. नाटकाला जाण्यापूर्वीं माझा विछाना अंथरून ठेवून गेलों व नाटक संपल्यानंतर घरीं येऊन विछान्यावर दिवा मालवून पडलों. झोप लागण्याच्या वेतांत होती, इतक्यांत माझ्या डोक्याखालीं कांहीं वळवळल्याचा भास झाला व लागलाच मी दिवा लावला. तो काय चमत्कार अगदीं माझ्या डोक्याखालीं लहान मुलाच्या तळहाताएवढा काळाकभिन्न असा मला विंचू सांपडला ! वरं तर वरं, तो जर चावला असतां तर कदाचित्

माझ्या प्राणावरही ब्रेतलें असतें. इतक्यांत वसलेल्या मंडळींपैकीं मित्रा मनुष्य ओरडून म्हणाला, काय ? काळाकामिन्न विंचू ? इतक्यांत गडकरी हसून म्हणाले, “अहो, असें घाबरून आश्चर्यचकीत होण्याचें कारण काय ? दगडाखालीं नेहमींच विंचू सांपडत असतात !”

५३. बालगंधर्वांचा सूड :

गंधर्व कंपनीतील एक भागीदार श्री० टेंबे हे कंपनी सोडून गेल्यानंतर त्यांनीं आपली शिवराज संगीत मंडळी पुणे येथे प्रथमच आणिली व त्या कंपनीच्या ‘चित्रवंचना’ या सुरवातीच्या खेळाच्या दिवशीं अत्यंत गर्दी झाली होती. कंपनीची एकंदर सजावट, पात्रें, सीन वगैरे कसें काय हे पहाण्याच्या दृष्टीनें श्री. बालगंधर्व, बोडस व गंधर्व कंपनीतील इतर बरीच प्रमुख मंडळी खेळास हजर होती. शिवराज कंपनीतील मुख्य खीनट श्री. सरनाईक हे रंगभूमीवर आल्यापासून विशेष कौशल्याचें गाणें अगर अभिनय—हें तुर राहोच पण नुसता चांगला स्वर लागल्यास अगर किरकोळ अभिनय केल्यास प्रेक्षकांकडून टाळ्यांचा गजर होत असे. शिवराज मंडळीच्या लागलीच दोन दिवसांनीं झालेल्या त्याच खेळास प्रेक्षकांची गर्दी तितकीच असून सरनाईकांना टाळ्या कमी पडल्या. हें पाहून नाटक झाल्यावर गडकरी म्हणाले आज पूर्वीं इतकीच गर्दी असून सरनाईकांना टाळ्या इतक्या कमी कां पडल्या ? अर्थात् याचें उत्तर कोणाला देतां आलें नाहीं. यावर गडकरी म्हणाले, ‘पहिल्या खेळाला बालगंधर्व, बोडस व गंधर्व मंडळीतील प्रमुख मंडळी बसली होती, तेव्हां टाळ्या देणाऱ्या विशिष्ट लोकांकडे माझें लक्ष होतें. ते विशिष्ट लोक बालगंधर्वांचे पूर्वींचे स्नेही होते. परंतु अलिकडे त्यांचेबद्दल गंधर्वांना तेवढें प्रेम नव्हतें. तेव्हां गंधर्वांचा यावेळीं सूड घ्यावा म्हणूनच त्यावेळीं त्यांनीं सरनाईकांचें कामाचे वेळीं सारखा टाळ्यांचा गजर चालविला होता. व या गजरांतून बालगंधर्वांना हें सुचवीत होते कीं, “अहो बालगंधर्व, तुम्ही आम्हांला पूर्वींप्रमाणें आदरानें व प्रेमानें वागवीत नाहीं तेव्हां.

रंगभूमीवर येणाऱ्या या नवीन पात्राला आम्ही तुमच्यापेक्षां लोकप्रिय करून टाकतो व आतां तुम्हांला या पात्रापेक्षां खालच्या दर्जाला आणतो.

५४. भविष्य खरं ठरलं !

किलोस्कर मंडळींचे मॅनेजर श्री० मुजुमदार यांचे बालपणीचे स्नेही बापट-शास्त्री यावेळीं नाशीक येथे होते. हे गृहस्थ जोतिषशास्त्रांत फारच निपुण होते. व यांनीं किलोस्कर मंडळींत शतावधानाचा प्रयोग करून दाखविला. बापटांकडे कंपनीतील सर्व मंडळी जात होती व बहुतेकांनीं आपल्या हस्तरेषावरून कुंडली करून घेतली होती. बापटांचे कुंडलीवरून सांगितलेले ठोकताळे मंडळीस तंतोतंत पटत असत. हे पाहून गडकरीही त्यांचेकडे गेले व आपला हात दाखवून हस्तरेषावरून त्यांनीं आपली कुंडली करून घेतली. यांच्या आयुष्यांतील लहानपणीच्या कांहीं गोष्टी बापटांनीं विचारल्या व त्या गडकरी यांना पटल्या. बापट शास्त्री यांनीं गडकरी यांचे भविष्य वर्तविले (यावेळीं गडकरी किलोस्कर मंडळीचे डोअरकिपर व लहान मुलांना शिकविणारे शाळामास्तर म्हणून कंपनीचे नोकर होते)—कीं तुम्हीं यावेळीं एक-वीस बावीस वर्षांचे आहांत. यापुढील दहा वर्षांत पहिल्या प्रतीचे महाराष्ट्रांतील कवि म्हणून तसेंच पहिल्या प्रतीचे नाटककार म्हणून नांवाजले जाळ. या दोन्हीं बाबतींत तुमची कीर्ति पहिल्या प्रतीची व अमर राहिल. मात्र तुमच्या वयाच्या बत्तीसाव्या वर्षी तुम्हाला एखादा दोषीक ताप येईल व त्या तापांत तुमचा अंत होण्याचा संभव आहे, आणि त्यावेळीं अंत न झाला म्हणजे तुमचा तो अपमृत्यु टळला तर तुम्ही साठ वर्षपर्यंत जगाल. हे ऐकून प्रस्तुत लेखकाला वाईट वाटलं. मी त्यावेळीं त्यांचेबरोबर होतो. मी गडकरी यांना म्हणालों, मास्तर ! आजपासून दहा वर्षांनीं म्हणजे तुमच्या बत्तीसाव्या वर्षी तुम्हीं मरणार हे भविष्य ऐकून तुमच्या मनाला धक्का वसला कीं नाही ? त्यावर गडकरी शांतपणानें म्हणाले; “ मुळींच नाही. अहो चिपळूणकर शास्त्रीबुवा सुद्धां बत्तीस वर्षे होतांच मेले; पण कीर्तिरूपानें ते जिवंतच आहेत ना ? झालं तर मग, पुढील दहा वर्षांत शास्त्रीबोवांच्या तोडीचीं

एकदोन पुस्तकें जरी माझ्या हातून लिहिलीं गेलीं आणि नंतर मरणार असेन तर मला मुळींच वाईट वाटणार नाही. म्हणून म्हणतो, अहो, मी बत्तीस वर्षांनीं मरणार नसून अमर होणार आहे ! शास्त्रीबाबांचें भविष्य तंतोतंत खरें ठरलें !

५५. अवयव लटकलेले दिसले असत.

—:0:—

किल्लोस्कर मंडळीचा मुक्काम पणजी (गोवा) येथें होता. गोवा प्रांतांतील प्रेक्षणीय स्थानें बघण्याकरितां गडकरी मंडळीबरोबर वाफर म्हणजे होडीमधून कधीं कधीं जात असत. असेंच एके दिवशीं जुन्या गोव्यांतील मोठमोठ्या प्रसिद्ध इमारती पाहण्याकरितां बहुतेक सर्व मंडळी गेली होती. तेव्हां गडकरीही मंडळी बरोबर होते. वास्कोदिगामा याचा मृतदेह जेथें पेटित ठेवला आहे ती इमारत फारच प्रेक्षणीय आहे. तेथें आम्ही सर्व मंडळी गेलों असतां गोव्यांतील एका माहितगार मनुष्यानें आम्हाला एक विशेष गोष्ट दाखविली; ती ही कीं हा देव नवसाला पावतो अशी ख्याती आहे व ज्यांना ज्यांना तो नवसाला पावला त्यानीं त्यानीं आपला नवस फेडण्याकरितां हें पहा या बाजूला येथें आपापल्या अवयवाच्या सोन्याचांदीचे अवयव करून एका बाजूला कितीतरी टांगून ठेविले आहेत. असें सांगून त्या गृहस्थानें सोन्या चांदीचे केलेले हात, पाय, कान, डोळे, नाक, इत्यादी अवयव लटकलेले दाखविले. ते पाहून गडकरी म्हणाले, 'नवसाला पावण्याच्या देवांची ठिकाणें आमच्या महाराष्ट्रांतही आहेत; आणि तेथें सुद्धां असे अवयव करून टांगण्याची चाल आहे. पण या गोष्टीबद्दल माझे असे मत आहे कीं, नवसाला पावलेल्या लोकांचेच जसे एकाच बाजूला लटकवलेले दिसतात तसेंच नवसाला न पावलेल्या लोकांचे ताब्यांच्या अवयव करून दुसऱ्या बाजूला बांधण्याची रीत जर असती तर असंख्य अवयव दुसऱ्या बाजूला टांगलेले दिसले असते; व ही देवळाची दुसरी बाजू किती तरी मोठ्या प्रमाणांत बांधावी लागली असती.

५६. ' करटेल ' केलेलेच पाठ करा.

किलोस्कर मंडळीनंतर शिवराज मंडळीलाच संगीत पुण्यप्रभाव करण्याचं हक्क गडकरी यांच्याकडून प्रथम मिळाला. शिवराज मंडळीचा हैद्राबाद येथे मुक्काम असतांना पुण्यप्रभाव नाटक वसविण्याचें ठरलें, ' पुण्यप्रभाव ' नाटक फार मोठें आहे तेव्हा त्यांतील बराचसा भाग गाळून किलोस्कर मंडळींत प्रयोग करतात असें ऐकिलें होतें. म्हणून शिवराज मंडळींतील एका मनुष्यानें त्या नाटकांतील गद्यपद्य भाग स्वतःच्या कल्पनेप्रमाणें गाळला व त्या त्या प्रमाणें पुस्तकावर तांबड्या पेन्सिलीनें खुणा केल्या. याप्रमाणें मंडळींनीं आपापल्या नकला पाठ केल्या. प्रयोग होण्याची वेळ ठरली. परंतु गांवांत एकाएकीं तापाची साथ सुरू झाल्यामुळें कंपनीचा मुक्काम तांबडतोव पुणें मुक्कामीं नेण्यांत आला. अनाथासें गडकरी यांची गांठ पडली व करटेल केलेलें पुण्यप्रभावाचें पुस्तक गडकरी यांना दुसऱ्या एका गृहस्थानें दाखविलें, आणि विचारलें, हें बरोबर आहे कां ? तें पाहून गडकरी चिडून म्हणाले, " टेंवे यांना माझा असा निरोप सांगा कीं, तुमच्याकडे नाटकें तपासण्यास एक मनुष्य मिळाला तर पहा व सर्व नट मंडळींना असें सांगा कीं या पुस्तकांत तुमच्या कंपनीतील मनुष्यांनीं जेवढें ' करटेल ' केले आहे तेवढेंच पाठ करा, म्हणजे माझें पुण्यप्रभाव नाटक रंगभूमीवर परिणामकार होईल.

५७. पुणें शहरांत एकच हितचिंतक

किलोस्कर मंडळींतील प्रसिद्ध नट व तालीम मास्तर श्री. चिंतोबा गुरव यांनीं आपल्या तीस वर्षांच्या नोकरानंतर किलोस्कर मंडळी सोडली. पुणें येथें एक नवीन नाट्यशाळा काढून त्या शाळेंत अभिनय, गायन, पेट्टी, तबला, सतार वगैरे शिकविण्याचा त्यांचा विचार होता व त्याकरितां जाहीर रस्त्यावर सुमारें तीस रुपये भाड्याची जागा त्यांनीं ठरविली. त्या जागेंत बैठक, खुर्ची, टेबल इत्यादि सर्व सामुग्री जमविली व पुण्यांतील प्रतिष्ठित लोकांना आपला मनोदय कळविला. उद्योग स्तुत्य आहे असें ते म्हणाले.

भपकेदार जाहीरपत्रकें काढून पुणें शहरांत चिंतोवा गुरव यांनीं वाटाविलीं, व शाळेच्या नांवाचा भपकेदार बोर्ड माडीवर लटकवला. चार सहा महिने झाले तरी काल अनुकूल नसल्यामुळें एकही विद्यार्थी शाळेच्या जाळ्यांत सांपडला नाही. चिंतोवा गुरव नेहमीं प्रमाणें गडकरी यांचे घरीं गेले असतां गडकरी चिंतोवास म्हणाले, “काका, पुणें शहरांत तुम्हाला अद्यापपर्यंत कोणीच विद्यार्थी मिळाले नाहीत. पण तुमचा पुणें शहरांत फक्त एकच हितचिंतक आहे;” तेव्हां चिंतोवा म्हणाले, “त्याचें नांव काय ?” गडकरी हंसून म्हणाले, अहो ? दुसरा कोण ? मीच तो हितचिंतक ! तेव्हा चिंतोवा आश्चर्यानें म्हणाले: तें कसें काय युवा ! तेव्हां गडकरी म्हणाले: “काका आतां असें करा. चार सहा महिन्यांत पुणें शहरांत तुम्हांला एकही विद्यार्थी मिळाला नाही. शेदीडशें रुपये तुमच्या पदरचें भाडें मात्र खर्च झालें आणि त्याबद्दल मोबदला काय मिलाला तर तुमच्या नाट्यशाळेचा बोर्ड पुण्यांतील लोकांच्या फक्त नजरेत राहिला ! तर आतां असें करा, जागेचें भाडें बंद करून अंगावरील जागेचा बोजा काढून टाका व तुमच्या शाळेच्या नांवाचा भपकेदार प्रचंड बोर्ड माझ्या सज्जावर पुढें लावा.”

५८. शूद्रककवी आणि गडकरी.

मृच्छकटिक नाटकाविषयीं एकदां गडकरी म्हणाले: “श्रीरामाचें स्वभावचित्र एक पत्नीघ्नताचें व इतर अद्वितीय गुण यामुळें लोकांस आदरणीय वाटल्यास नवल नाही; परंतु चारुदत्त वसंतसेना, शर्विलक व संव्हाहक या प्रत्येक पात्रांत वेश्यागमन वेश्या धर्म, व चौर्यकर्म व जुगार हे दोष असतां या पात्रांबद्दलही प्रेक्षकांच्या मनावर आदर उत्पन्न केला ही गोष्ट शूद्रक कवीनें अद्भूत करून दाखविली आहे; तसेंच चारुदत्ताला सुळावर चढविणाऱ्या खुनी शकाराचा प्रेक्षकांना प्रत्येक भाषणांत हसविणारा हास्यरससुद्धां नवल करण्यासारखा साधला आहे यांत शंका नाही. मृच्छकटिक नाटक फारच उच्च दर्जाचें म्हणून पाश्चात्य लोकांनीं आपापल्या भाषेत त्याचीं भाषांतरे

केलीं आहेत. परंतु कोणत्याही गोष्टीला अपवाद असतो त्याप्रमाणें शुद्रक कवीच्या मृच्छकटिक नाटकांत मला एक ढोबळ चूक आढळून आली आहे. ऐका, ज्या राजशालकानें वसंतसेनेचा खून करण्याचा प्रयत्न केला व त्या खुनाचा आरोप चारुदत्तावर घालून त्याला सूळावर देण्याची शिक्षा देवाविली. पुढें शर्विलक पालक राजाला मारून त्याच्या जागीं आर्यकाची स्थापना केल्यावर राजशालकाला चारुदत्तापुढें धरून आणतो व चारुदत्ताला विचारतो, “आर्या ! सांगा याला कोणती कडक शिक्षा करूं ती !” तेव्हां चारुदत्त आपल्या औदार्याला साजेल असें उत्तर देतो कीं, याला सोडून द्या. अर्थात् राजशालक जिवंत सुटतो. तोच उदार दयाळू चारुदत्त न्यायाधिशांनीं शिक्षा सांगतांच पालक राजाला शाप देतो कीं “ पुत्रपौत्रासर्वे नरकां जाशीलरे । हाची माझा असो शाप तुजला ! ” राजशालकाला दयाळूपणानें सोडून देणारा उदार चारुदत्त पालक राजानें शिक्षा दिली म्हणून त्याच्या पुत्राला व नातवाला असा शाप देतो हें संभवनीय आहे का ?”

५९. प्रासादिक कविता.

गडकरी मास्तरांच्या जवळ लहानमोठ्या माणसांचा घोळका असायचा; व कसल्या तरी चांगल्या विषयावर बोलणें चाललेलें असावयाचें. एके दिवशीं एका मुलानें विचारलें: का मास्तर प्रासादिक कविता म्हणजे काय हें आम्हाला समजून द्या. त्यावर गडकरी म्हणाले, “तुम्हाला सोप्या भाषेंतच उत्तर दिलें पाहिजे. कै. अण्णासाहेब किलोस्कर किंवा कै. देवल यांच्या कविता प्रासादिक व अगदीं सोप्या भाषेंतल्या आहेत या उभयतांच्या कविता वाचून लहानापासून थोरापर्यंत व अज्ञानापासून सजानापर्यंत तल्लिन होऊन जातात. अण्णासाहेबांची ‘ व्यर्थ मी जन्मलें थोर कुलीं ’ ही कविता सोप्या भाषेंत व प्रासादिक आहे. तशीच देवलांची ‘ वाळपणीचा काळ सुखाचा ’ ही सुध्दां कविता सोपी व प्रासादिक आहे. आतां याच्या उलट अप्रासादिक कविता, समानशासन नाटकांतील नायिकेच्या तोंडीं आहे:

‘प्रधानाच्या घरी जाया निघाले मी तुझ्या साठी घांतील शब्द साधे व सोपेच आहेत, पण कानांवर पडतांच रसिक लोक नाकें मुरडतात.’

६०. चंबूगवाळें उचलावें.

गडकरी एके दिवशीं बोलतां बोलतां सहज म्हणाले: “नाटककाराने आपलें नाटक रंगभूमीवर येईपर्यंतच कंपनीत रहावें, व आपल्या नाटकाचा ड्रॉप पडतांच आपलें चंबूगवाळें उचलावें. कारण एकाद्या कंपनीत स्वतःचें नाटक वसविण्यास जेव्हां तो राहतो, तेव्हां आपला प्रत्येक अंक मनासारखा वसवीत असतो. त्यांत ज्या त्या योग्य सुधारणा करीत असतो. नटांचे प्रवेश पुन्हां पुन्हां घ्यावे लागतात. नवीन पदे रंगभूमीवर सुंदर वठावीत म्हणून दररोज पुन्हां पुन्हां घ्यावीं लागतात; व हें सर्व चालूं असतां नाटककाराचे स्नेही सोवती त्याला भेटावयास आल्यास शिष्टाचाराप्रमाणें नाटक कंपनी त्यांची योग्य ती वरदास्त ठेवीत असते. परंतु या सर्व गोष्टी होत असतांना, मालक (द्रव्यलोभी असेल तर) म्यानेजर, नटवर्ग, व कामकरी वर्ग मनांतून त्रासलेले असतात. कंपनीचा मालक फारच उतावीळ असतो. त्याला वाटतें एकदाचें हें नाटक रंगभूमीवर येऊन द्रव्याचा निधि माझ्या पदरांत येतो केव्हां व नाटककाराचा वाकीचा त्रास नाहीसा होतो केव्हां असें त्याला होऊन जातें.”

“दुसरा वर्ग म्हणजे मॅनेजर व म्यानेजिंग स्टाफ यांचा. हा आपण कंपनीच्या हिताचे केवळ प्रंचप्राण आहोंत, असें दाखवीत असतो. मालकांचें पैचें नुकसान झालें कीं हे प्रंचप्राण तळमळायला लागतात. यांच्या तोंडीं नेहमीं कंपनीचें हित करण्याची भाषा असावयाची व अहोरात्र काटकसर कशी करावी हेच विचार डोक्यांत घोळत असावयाचे. नाटककार कंपनीमध्ये असें तोंपर्यंत या पंचप्राणाचा कपाळशूळ व पोटशूळ नेहमीं दुखत असायचा.”

“तिसरा वर्ग म्हणजे नटांचा. या वर्गाच्या तोंडीं नेहमीं ही भाषा असाव-

याची कीं, काय बुवा ? रात्रंदिवस या नवीन नाटकाच्या तालमीचा त्रास! इतक्या तालमी येऊन व आम्हाला छळून हा नाटककार काय मिळवणार ? तर स्वतःची प्रतिष्ठा व कीर्ति, या नाटककाराची पीडा एकदां कंपनीच्या बाहेर केव्हां पडती कोणास ठाऊक ? त्या खेरीज कांहीं आपल्याला स्वस्थ झोप यावयाची नाही.”

“चवथा वर्ग म्हणजे कामकरी वाढपी, गडी वगैरे, या वर्गाच्या तोंडीं भाषा म्हणजे, किती वेळां याला चहा द्यावा लागतो ? किती वेळां खोली झाडावी लागते ? गादी टाकावी लागते; व त्याच्याबरोबर त्यांच्या मित्रांचीही तितकीच बरदास्त ठेवण्याचा त्रास सोसावा लागतो, एकदां त्याचें नाटक रंगभूमीवर येऊन हा एकदां कंपनीच्या बाहेर जाईल तर बरं. ही नाटककंपनीतील चार वर्गांची स्थिति झाली.”

“पांचवा वर्ग म्हणजे कंपनीच्या बाहेर असलेल्या नाटककारांच्या मित्रांचा, यांच्या दृष्टीनें मात्र नाटककार ही व्यक्ति फारच मोठी व भाग्यवान् अशी दिसते. कारण नाटककाराच्या प्रत्येक शब्दाला मालकाच्या हुकमाइतकीच किंमत असते, व त्याच्या मार्फत त्या लोकांची त्यांच्या इच्छेनुरूप बरदास्तही चांगली राहते. तेव्हा या वर्गाची इच्छा एकदांचें या नाटककाराचें नाटक लवकर रंगभूमीवर यावें अशी असते. पण नाटककाराचें हें वेगडी वैभव नाटक रंगभूमीवर येतांच शेवटच्या अंकाचा झोप पडल्याबरोबर घटोत्कची मायेप्रमाणें नाहीसें होतें. आपलें पहिलें नाटक संपतांच नाटककार पहाटे घरीं आला आणि त्यानीं गड्याची अंथरूण घालण्यांत केलेली हयगय पाहिली कीं या मानी ऑथरची झोप पार उडून डोळे उघडलेच पाहिजेत. येवढ्या नंतर तो सावध झाला नाही तर सकाळीं हुकमावरहुकूम सोडले तरी चहा न आल्यामुळें नाटककाराच्या तळपायाची आग मस्तकांत जाऊन आपल्या शरीरांत वीज उत्पन्न झाल्याचा भास—नव्हे खरोखरीच वीज उत्पन्न होऊन मानी ऑथर विजेच्या वेगानें कंपनीच्या बाहेर पडलाच पाहिजे. मात्र पांचामुखीं परमेश्वर या न्यायानें पहिल्या चार वर्गांच्या तळमळीनें व पांचव्या वर्गाच्या आशिर्वादानें ऑथरचें नाटक मात्र रंगभूमीवर येऊन थडकतें.”

६१. बॅकबेवरील फॅशनेबल जोडपें.

—:0:—

एके दिवशीं मुंबईस मुक्काम असतांना गडकरी व आम्ही बॅकबेवर फिरा-
चयास गेलो. आमच्या मंडळींत लहानशा गांवांत राहणांरा गृहस्थ होता. तो
गृहस्थ म्हणाला: खरोखरीच मुंबईचे लोक भाग्यवान ! नेहमींच नवीन
नवलाईनें नटलेली मुंबई त्यांच्या अवलोकनांत येते; स्वतः अनेक प्रकारचे
सुखोपभोग घेतां येतात ते लोक भाग्यवान नव्हते का ? या सुंदर
मोटारी व यांतून उतरणारीं सुंदर जोडपीं यावेळीं मोठ्या आनंदांत असतील
नाहीं वरं ? त्यावर गडकरी म्हणाले “अहो ! सर्व जग तुमच्या आमच्या इत-
केंच सुखदुःखांत पोहत आहे. मनुष्यास जी स्थिति अनुकूल असते त्या
स्थितींत जर तो आनंद मानील तरच खरें सौख्य त्याला लाभेल. परंतु मनुष्य
स्वभावच असा आहे कीं कितीही वैभवांत व सद्गुणी सहचारिणीच्या सह-
वासांत तो राहिला तरी प्रतिकूल स्थितीचाच मनुष्य विचार करीत असतो.
आतांच मोटारींतून उतरलेले व हातांत हात घालून सहल करीत असलेले
जोडपें एकमेकांत काय म्हणत असेल सांगू ? ती म्हणत असेल, “अहाहा मद्रा-
सच्या काँग्रेसला जातांना मी तुम्हाला कोईमतुरला जायला सांगितलें. त्या
प्रमाणें गेलांत खरे. पण हीं जीं जरीचीं पातळें आणलींत तीं कांहीं माझ्या
मनासारखीं नाहींत ! सौभद्र नाटकांत बालगंधर्व जसें नेसतात तशीं मी
तुम्हाला मुद्दाम आणावयास सांगितलीं होतीं. तशीं कांहीं तुम्ही आणिलीं
नाहींत.” अर्थात् गडकरी यांच्या बोलण्याचा उद्देश तें जोडपें आपल्या वैभ-
वाचा विचार करीत नाहीं असा होता. व तो आम्हा सर्वांच्या लक्षांत
आला. जग अनुकूल स्थिति सोडून प्रतिकूल स्थितीच्या प्राप्तीची काळजी
करीत असतें म्हणूनच दुःखी असतें; असें आमच्या सर्वांच्या लक्षांत आलें.

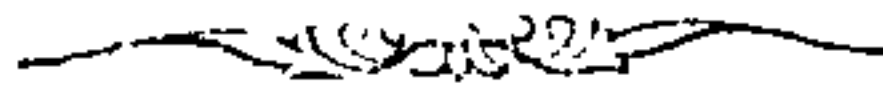
६२. कोंबड्याची काळजी लागली.

श्रीमंत भाऊसाहेब जमखिंडी सरकार यांना गडकरी यांचें प्रेमसंन्यास
नाटक मुंबई येथें पाहिलें व गडकरी यांची कवितेबद्दलचीही ख्याती श्रीमं-

तांनीं ऐकिली होती. मी त्यावेळीं त्याचे पदरीं होतो. (किलोस्कर मंडळी सोडून फक्त एकच वर्षभर श्रीमंताचे पदरीं राहण्याचा योग मला आला होता.) मार्गे सांगितलेंच आहे कीं, गडकरी आणि माझा स्नेह आहे असें श्रीमंताना कळल्यामुळे गडकरी यांना माझ्यातर्फे बरेचवेळें पाठविलें व ते आलेही. त्यावेळीं गडकरी यांनीं केलेली प्रत्यक्ष कविता पाहून श्रीमंत फारच खूब झाले व गडकरी यांचें इतर ज्ञानही अजमावून श्रीमंतांनीं गडकरी यांना युवराजांचे शिक्षक म्हणून राहण्याविषयीं आग्रह केला. अथवा हें पसंत नसेल तर मामलेदाराची जागा देण्याची श्रीमंतांनीं इच्छा दर्शविली; पण गडकरी म्हणाले: माझी वी. ए. होण्याची इच्छा आहे व त्या करतां मी अभ्यासही चालू केला आहे. श्रीमंतांनीं गडकरी यांचा पाहणचार योग्य प्रकारें ठेवला होता. एके दिवशीं गडकरी यांनीं मुधोळ पाहण्याची इच्छा दर्शविली. श्रीमंताच्या इच्छेवरून रा. गोखले गडकरी यांना मोटारमधून घेऊन निघाले. त्यावेळीं मीही बरोबर होतो. व एक दत्तू नांवाचा मुलगा मोटार चालवण्यास शिकण्याच्या हेतूनें कधीं कधीं गोखले यांचेबरोबर असे, त्यावेळीं तो बरोबर होता. जमखिंडीहून मोटार मुधोळ रस्त्याला लागली. वाटेंत जीं स्वेडींपाडीं होतीं तीमधील मुलेंवाळें व अशिधित लोक श्रीमंत सरकार किंवा मुधोळकर मोटारींत बसले आहेत असें समजून लवून मुजरे करीत होते. (त्यावेळीं संस्थानिकाशिवाय मोटार कोणाजवळही नसे, भाड्याच्या मोटार गाड्या कोठेंही चालू नव्हत्या) मोटार रस्त्यानें जाऊं लागली असतां संध्याकाळचा सुमार झाला. तेव्हा बरोबर असलेला दत्तू मुलगा म्हणाला: गोखले ! मला सारखी माझ्या कोंबड्यांची काळजी लागली आहे. कारण त्या सर्व बाहेरच आहेत; त्यांना घराच्यांत कोण घालील ? असें म्हणून सारखी तळमळ सुरू झाली. हें पाहून गडकरी म्हणाले: पांडोबा ! मी परवां मुंबई मुक्कामीं बंगबेवरील फॅशनेबल जोडपें या संबंधानें बोललों होतो, तोच अर्थ या वेळीं दत्तूच्या तळमळण्यांत निघतो. गोरगरिबांना मोटार नुसती पाहण्यांत मौज व आनंद वाटतो. राजे-रजवाड्यांशिवाय किंवा तितक्याच धनवान् माणसाशिवाय मोटारींत बसण्याचें भाग्य इतराला क्वचितच लाभतें. असें असतां या दत्तूला मोटारींत बसण्या-

यासूनचा आनंद किंवा बाजूने दिसणाऱ्या सृष्टीसौंदर्याचे कौतुक मुळीच वाटत नसून त्याने शोकाखातर बाळगलेल्या कोंबड्यांच्याकरतां यावेळीं तळमळत रहावे म्हणजे मी मुंबई मुक्कामीं वेगवेगळ्या आपण फिरावयास गेलों असतां जें म्हणालों तेंच पुन्हां येथें म्हणण्याची पाळी आली: “ मनुष्य चालूं स्थितीच्या सुखाचा विचार न करतां अनुकूल नसलेल्या गोष्टीचा विचार करीतच नेहमीं तल्लीन असतो.”

६३. गडकऱ्यांच्या डोक्याची किंमत पांच रुपये.

किलोस्कर मंडळींत गडकरी मुलांना शिकवणारे शाळामास्तर व डोअर कीपर हेते त्यावेळची गोष्ट. किलोस्कर मंडळीचे म्यानेजर “ मराठी रंगभूमी ” नांवाचें मासिक पुस्तक काढित हेते, हें बहुतेक वाचकांना माहित असेलच. त्या मासिकांत गडकरी यांनीं प्रथमच एक लेख लिहून दिला होता त्या लेखाचें नांव ‘ समाजांत नटाला जागा ’ असें हेतें. तो लेख वाचून रा. मुजूमदारकडे अंकाच्या मागण्या बऱ्याच येऊं लागल्या. हें पाहून रा. मुजूमदार गडकरी यांना म्हणाले: “ तुम्ही आमच्या मासिकांत यापुढें अंक निघतांना तुम्हाला वाटेल त्या विषयावर एक लेख लिहित जा. व या तुमच्या लिहिण्याबद्दल दरमहा तुम्हाला आम्ही पांच रुपये देत जाऊं. तें ऐकून गडकरी फारच चिडले व माझे जवळ म्हणाले, डोअर कीपर आणि शाळामास्तर म्हणून १२ रुपये मीं घेत असलों तरी माझ्या लेखाची किंमत शंकरराव यांनीं पांच रुपये केलेली मला मुळींच आवडली नाही. ‘मुलाचे पाय पाळण्यांत दिसतात ’ अशी जी म्हण आहे त्या म्हणीला अनुसरूनच गडकऱ्यांनी स्वतःच्या लेखाच्या अभिमानाचा हा संताप आला होता असें म्हणण्यास हरकत नाही. गडकरी यांनीं मला यावेळीं एक गोष्ट सांगितली ती ही कीं, एका संस्थानिकास दत्तक ध्यावयाचा होता म्हणून आपल्या गांवातील कांहीं मुलें राजधानीच्या शहरांत आणिलीं होती व राजवाड्यांतल्या मोठ्या दिवाणखान्यांत खाण्यापिण्याच्या व आणखी कांहीं सुंदर वस्तू मुद्दाम ठेऊन त्या मुलांना तेथें सोडण्यांत आलें. त्या मुलांच्या

बरोबर एक गृहस्थ होता. त्याने त्या मुलांना आवडतील त्या वस्तू घेण्यास परवानगी आहे म्हणून सांगितले. त्यावेळीं असा चमत्कार झाला कीं, तीं सर्व मुले अत्यंत गरीब स्थितींतलीं होतीं, त्यांनीं अशा वस्तू व असा दिवाणग्वाना कधींच पाहिला नव्हता, त्यामुळे मुलांच्या स्वभावाला अनुसरून त्यांतील कांहींनीं अतिशय उतावीळपणानें ही वस्तू पाहिजे ती पाहिजे, म्हणून उचलण्यास आरंभ केला. परंतु एक मुलगा मात्र शांत व स्वस्थ चित्तानें एकाच ठिकाणीं वसून राहिला. तेव्हां त्या गृहस्थानें त्या मुलास विचारलें तूं असा स्वस्थ कां ? तुला पाहिजे ती वस्तू तूं कां घेत नाहीस ? तेव्हां तो मुलगा शांतपणें म्हणालाः मी राजा होणार आहे. तेव्हां हें सर्व माझेंच आहे. हा चमत्कार दत्तक घेणाऱ्या राणीसाहेब दुरून आडून पहात होत्या. वास्तविक पहातां अमक्याच मुलाला दत्तक घ्यावयाचें असें सांगितलें नव्हतें. असें असतां ज्याअर्थी या मुलाच्या तोंडून हे शब्द निघाले व इतर मुलांप्रमाणें उतावीळपणा न करतां शांततेनें एकाच ठिकाणीं तो सर्व पहात स्वस्थ वसला होता, तेव्हां हाच मुलगा गादीस योग्य आहे असें राणीसाहेबांस व जबाबदार लोकांस वाटलें व त्यांनीं तो दत्तक घेतला. अर्थात् तो मुलगा पुढें राजा झाला. ही गोष्ट सांगून झाल्यावर गडकरी म्हणाले, 'माझ्या लेखाची किंमत पांच रुपयेच काय पण माझ्या लेखावर पांच हजार रुपये मिळतील. असें मला माझ्या भावी आयुष्याचें आज स्वप्न पडत आहे. म्हणून मला मुजुमदारानीं माझ्या डोक्याची केलेली किंमत पांचच रुपये पाहून चीड आली.'

गडकरी याच्या लेखावर आजपर्यंत २५-३० हजार रुपये मिळाले म्हणताना; तेव्हां गडकरी यांचें हें भावी स्वप्न खोटें होतें असें कोण म्हणेल ?

६४. तृतीय सृष्टी.

—:0:—

एके दिवशीं गडकरी म्हणाले: "ब्रम्हदेवानें सृष्टि निर्माण केलेली पाहून विश्वामित्रानें प्रतिसृष्टि निर्माण करण्याचा प्रयत्न केला. पण "नाट्यसृष्टी" ही तृतीय सृष्टी कोणत्या देवानें केली याचा उलगडा मलासुद्धां झाला नाही. ब्रम्ह-

देवाच्या सृष्टींत सकाळीं उठून लोक उद्योगधंदा करितात तर नाट्यसृष्टींत सकाळीं लोक निद्रावस्थेत असतात. ब्रम्हदेवाच्या सृष्टींत उद्योगधंदा करून दमलेले लोक रात्रीं झोप घेतात, तर नाट्यसृष्टींत दिवसा झोप घेऊन रात्रीं मोठ्या उत्साहानें उद्योगाला लागतात. ब्रम्हदेवाच्या सृष्टींतलीं मुलें सज्ञान होईतोपर्यंत म्हणजे अठरा वर्षांच्या व्यापयंत विद्याभ्यास करितात, तर नाट्यसृष्टींतील मुलें नोकरीवर रुजू होऊन पैसे मिळवित असतात. ब्रम्हदेवाच्या सृष्टींतील मुलें १८ वर्षांनंतर नोकरीवर लागून आपल्या पुढील आयुष्याची सुखोपभोगाची तजवीज करित असतात तर नाट्यसृष्टींतील मुलें वयांत येतांच आवाज फुटून नोकरीवरून रिकामी होतात, व भावी आयुष्याच्या काळजींत पडतात. ब्रम्हदेवाच्या सृष्टींतलीं माणसें पंचवसि तीस वर्षे नोकरी केल्यानंतर पेन्शन घेऊन पोटापाण्याच्या काळजींतून मुक्त होतात तर नाट्यसृष्टींतील माणसें तितकीच नोकरी झाल्यावर कामाला नालायक झाल्यामुळें स्वतःच्या पोटापाण्याच्या काळजींत पडतात.” वगैरे विचाराचें विनोदी भाषण करून “ही तृतीय सृष्टी कोणच्या देवानें केली ? ह्याचा उलगाडा मलाही अजून झाला नाही. परंतु या तृतीय सृष्टीची मांडणी मात्र उलट्या कवटीच्या माणसानें केली असावी असें मला वाटतें. कारण यांत सर्वच ब्रम्हदेवाच्या सृष्टीच्या उलट होत असतें.”

६५. भाषांतर करण्याला अपरिहार्य अडचण.

किलोस्कर मंडळींत गडकरी ज्यावेळीं नुसतें मास्तरचें व डोअरकीपरचें काम करित होते त्यावेळीं ते स्वतंत्र नाटके लिहितील अशी कोणालाच कल्पना नव्हती. किलोस्कर मंडळींतलीं कांहीं होतकरू मंडळीनीं “कीचकवध” नाटकु बसविलें होतें. त्यावेळीं गांवांतील कांहीं प्रतिष्ठित मंडळी बोलावून कीचकवधाच्या नाटकाची रंगीत तालीम रंगभूमीवर करण्यांत आली. सर्व प्रात्रांनीं आपापलीं कामें फारच उत्तम केलीं होती म्हणून श्री० मुजूमदार यांचे मनांत किलोस्कर संगीत मंडळीची एक गद्य शाखा सुरू करावी असें आलें. परंतु कीचकवध नाटकाची प्रयोग करण्याची परवानगी श्री. मुजूमदार

यांना मिळाली नाही. तेव्हा प्रोजेक्ट काम करणाऱ्या काही मंडळींनी गडकरी यांना विनंती केली की, शेक्सपियरच्या आजपर्यंत मराठी रंगभूमीवर न आलेल्या अशा एखाद्या नाटकाचे आम्हांला भाषांतर करून द्या म्हणजे आम्ही ते नाटक रंगभूमीवर आणू. तेव्हा गडकरी म्हणाले, 'मी आजपासून भाषांतर करावयाच्या हेतूने शेक्सपियर वाचावयास घेतो व दोनतीन दिवसांनी तुम्हांस काय ते सांगतो.' तीन दिवसांनी गडकरी यांनी असे सांगितले छे ! युवा ! भाषांतर करणे म्हणजे आपल्या विद्वत्तेचे दिवाळे काढणे आहे. जसे-च्यातसे मराठीत भाषांतर झाले तरच लिहिण्यांत मौज आहे; नाहीतर जगांत आपले हसे होईल असे वाटते. गडकरी म्हणाले तुम्हांला इंग्रजी येत नाही म्हणून भाषांतर करण्यास कोणती अपरिहार्य अडचण आहे ते मला चांगले समजून देता येत नाही. तरी पण थोडक्यांत तुम्हांला सांगतो. समजले तर पहा. मूकनायकांतील सरोजिनीचे पहिले गाणे. तुम्हांला माहित आहे ना? त्यावरूनच समजून देतो म्हणजे झाले:

“सुरा सुरा जणु उरा असेही ॥ सुरा सुरांचा चुरा करी”

समजा याचे भाषांतर इंग्रजीत करावयाचे असले तर जशाचे तसे होईल का? अर्थात् होणार नाही. कारण सुरा म्हणजे दारू व शस्त्र. सुरासुरांचा म्हणजे देवदानवांचा. अशा अर्थाचे शब्द परभाषेत एकाच शब्दाला निरनिराळे अर्थाचे सांपडत नाहीत व त्यामुळे अलंकाराची किंवा कोटीची मजा साफ नाहीशी होते.

याचवेळी गडकरी यांनी निश्चय केला की, आपण भाषांतर करून कोण-तेही नाटक लिहिणार नाही. लिहावयाचे झाले तर स्वतःच्या कल्पनेने असे स्वतंत्रच नाटक मी लिहीन.

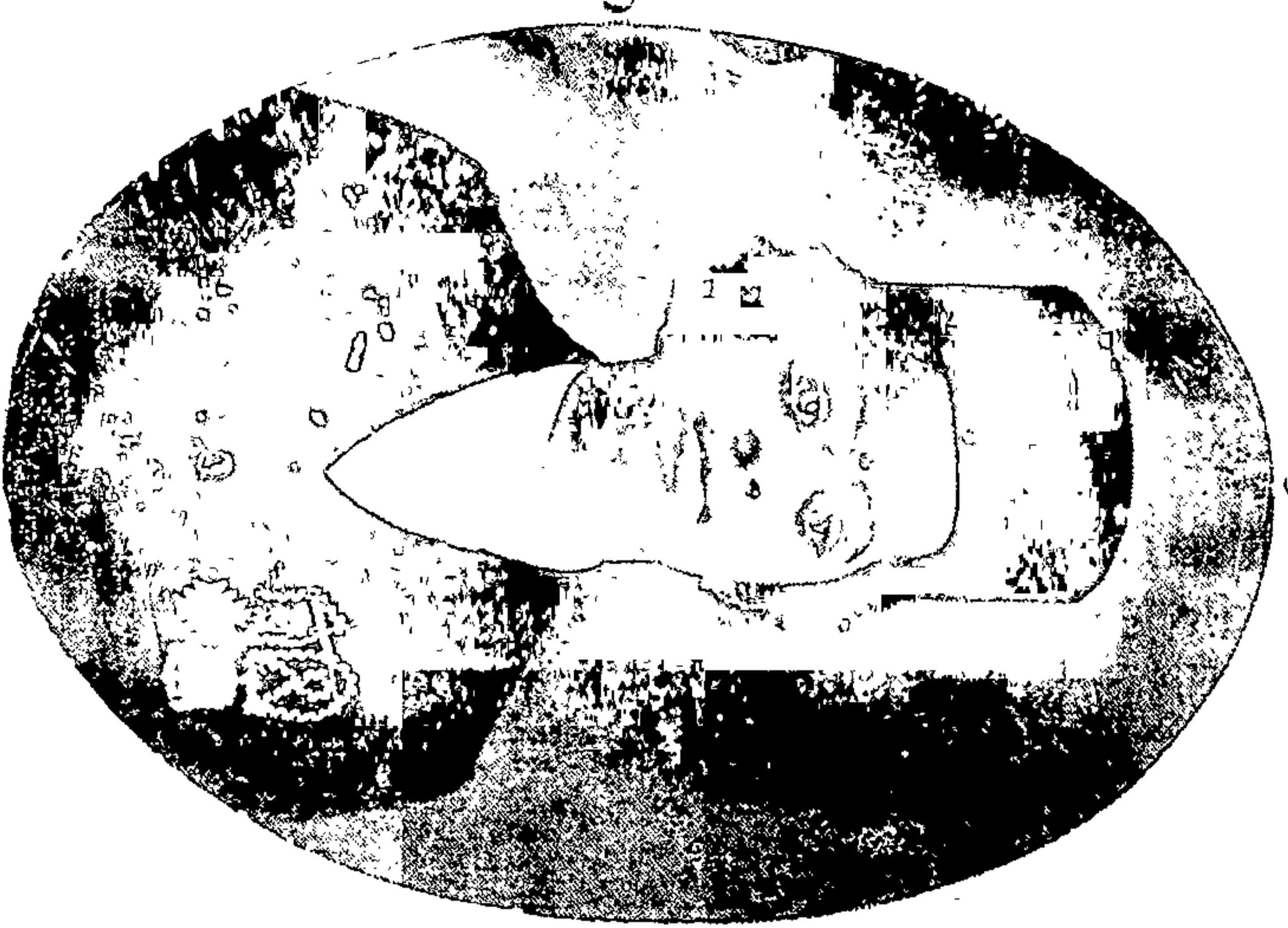

श्री. गोविंद सदाशिव टेंबे

नटभूषण चिंतामण गणेश काल्हटकर

संगीतज्ञता मा. दीनानाथ मंगेशकर

स्वयंसेवा कृष्णराव कोल्हापुरे

६६ काका पाताळांत आणि तात्या गगनांत.

गडकरी यांचें डोकें सुदर्शन चक्राप्रमाणें कसल्यातरी विचारांत भराच्या मारीत असावयाचें. बोलतां बोलतां गडकरी म्हणाले “मंडनमिश्राच्या स्त्रीनें ज्या प्रमाणें श्रीमत् शंकराचार्यांना एका प्रश्नांत कुंठित केलें व श्रीमत् शंकराचार्य कुंठितही झाले; कां तर श्रींना तो प्रश्न अनभ्यस्त होता. त्याप्रमाणें काका आणि तात्या मदिरा पिणाऱ्याच्या बाबतींत अगदींच अनभ्यस्त असल्यामुळे. दारूबाज बेहोष झाल्यावर बरळतांना कोणत्या थराला जातात हें कोडें उभय-तांनाहि अवघड गेलें असावें. काकांच्या “ विद्याहरण ” नाटकांतला उपनायक शिष्यवर दारूच्या धुंदीत हाडें चघळतो तर तात्यांच्या “ मूकनायक ” नाटकांतल उपनायक शरश्रंद्र दारूच्या धुंदीत गगनांत जातो. “ मी स्वचित्त असें या गगनीं ” म्हणजे शरश्रंद्राला मी गगनांत आहे असें वाटतें व “ कच-चूर्ण चाखिता मजा आला ” म्हणजे कचाच्या हाडाचें चूर्ण चघळतां चघळतां मजा आला असें शिष्यवराला वाटतें. शरश्रंद्राच्या व शिष्य-वराच्या वरील दोन पदांच्या तुलनेवर गडकरी यांची वरील कोटी होती.

X

X

X

६७ सिटी पोलीस

पुणें मुक्कामीं किलोस्कर मंडळीचें नाटक चालूं असतां गडकरी डोअरवर उभे होते. त्यांच्या शेजारीं मंडळीचे मित्रवर्गापैकीं एक व्यापारी गृहस्थ बसले होते. नाटक चालूं होतेंच, इतक्यांत एक साध्या पोषाखाचा इसम आला आणि दरवाज्यावर बसलेल्या दोघा इसमास डोअर मॅनेजर समजून म्हणाला “ साहेब ? मला नाटक बघायला सोडा. ” गडकरी म्हणाले “ तुम्ही कोण ? ” साहेब मी सिटी पोलीस आहे. गडकरी यांचे जवळ दरवाज्यावर बसलेले गृहस्थ आढ्यतेनें म्हणाले: “ अरे सिटी स्वरी पण सिटी कोणती ? ” पुण्यांतल्या कांहीं सिटींतल्या पोलीसास मी ओळखतां. असें म्हणून ते गृहस्थ आढ्यतेनें व गंभीरपणें त्या सिटी पोलीसाकडे पाहूं लागले. सिटी पोलीस ओठावरचें हासें दाखून

चूप उभा राहिला. व्यापारी गृहस्थ पुनः आढ्यतेनें व थोडें जोरानें म्हणाले “अरे सांग पुण्यांतली कोणती सिटी ?” तेव्हां गडकरी यांचें दाखून धरलेलें हासूं एकदम कोसळलें. गडकरी यांनीं पेलीसास नाटक पहाण्याची परवानगी दिली व तो लांब गेला आहे असें पाहून त्या व्यापारी गृहस्थास गडकरी म्हणाले “आमच्या हसण्यामुळे तुम्हाला बराच राग आला वाटतें ?” तेव्हां ते गृहस्थ फारच संतापून म्हणाले “गडकरी, तुम्ही त्या पोलिसाच्या समक्ष त्याच्या हसण्यांत सामील होऊन आमचा ‘इंसट्’ केलांत; जरा थांबा आतांच्या आतां शंकरराव मुजुमदारांना सांगतों आणि तुमची खोड मोडतों.” गृहस्थांनीं रागांत सुद्धां इंग्रजीचें ज्ञान व्यक्त करण्याकरितां उच्चारलेला वेडावाकडा शब्द ऐकून गडकऱ्यांना फारच हंसू लोटलें व गडकरी हंसत हंसत त्या गृहस्थास म्हणाले, “शंकररावांना काय सांगता कपाळ ? जा सांगा आणि व्या आपली फजीती करून. अहो, तुम्हाला इंग्रजी मुळींच येत नाही हें मला माहित आहे पण त्या पेलिसासमोर तुमचें इंग्रजीचें अगाध ज्ञान दाखविण्याचा तुम्ही वेडगळ प्रयत्न केलांत म्हणून आम्हा दोघांनाहि हंसू आलें ”

गृहस्थ फारच लाल झाले व चिडून म्हणाले: “गडकरी मघां माझें काय चुकलें सांगा पाहूं ?” गडकरी म्हणाले: “अहो सिटी म्हणजे शहर असा अर्थ होत असून तुम्ही सिटी याचा अर्थ पेठ असा ठाम ठरवून इंग्रजी येत असल्याचा आव त्या पेलीसाला दाखवूं लागलात. ‘कीं अरे सिटी खरी पण कोणती सिटी ?’ आतां सांगा पाहूं तुमचें इंग्रजीचें अगाध ज्ञान पाहून आम्हांला कां हंसू येऊं नये ?”

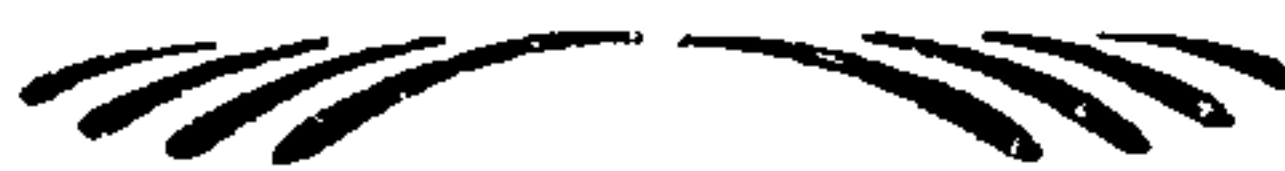
गडकऱ्यांचें वरील उत्तर ऐकून गृहस्थ तावडतोव थंड झाले. कोणतीही गमतीची गोष्ट झाली कीं, गडकरी मला सांगत असत. त्याप्रमाणें दुसऱ्या दिवशीं चहाचे वेळीं मला वरील गोष्ट त्यांनीं सांगितली आणि म्हणाले पुढें मागें नाटक लिहितांना मला हा ह्युमर उपयोगी पडेल ?

६८ गडकऱ्यांचें आत्मरहस्य

गडकरी ँकच प्याला नाटक लिहीत बसले होते. इतक्यांत मी त्यांना भेटण्यास गेलों असतां लिहिणें बंद ठेऊन मनांत घोलत असलेली गोष्ट मला सांगूं लागले. पांडोबा, माझ्या नाटकांतले प्रेक्षकांना शब्दन् शब्द पटतात आणि अत्यन्त आवडतात; याचें कारण जशी माझी लेखणी व बुद्धि आहे तसेंच दुसरें कारण मी नटांच्या स्वभावावरहुकूम त्या त्या नटांना कामें देत असतो व त्या त्या नटांच्या स्वभावाप्रमाणेंच भूमिकाही लिहीत असतो. बालगंधर्वाचा स्वभाव शांत, गंभीर, उदार व प्रेमळ असा आहे तर माझ्या ँकच प्याला नाटकांतिल “ सिंधू ” ची भूमिका अगदीं तशीच मी लिहिली आहे. मास्टर दिनानाथ फार बुद्धिमान मुलगा पण विद्युलतेप्रमाणें चंचलताही त्याच्या अगांत विलक्षण म्हणून माझ्या भावबंधन नाटकांतिल लतिकेची भूमिका मास्टर दिनानाथाच्या स्वभावाला जुळेल अशी मी लिहिली आहे; त्याचप्रमाणें पुण्यप्रभाव नाटकांतिल “ किंकिणी ” व राजसंन्यास नाटकांतिल “ शिवांगी ” या दोन भूमिकाही मास्टर दिनानाथाच्या स्वभावाला अनुसरून लिहिल्या आहेत. सारांश ज्या ज्या नाटककंपनीला मला नाटक द्यावयाचें असेल त्या त्या मंडळींतल्या नटांच्या कॅरेक्टरप्रमाणें जवळ जवळ मी भूमिका लिहीत असतो. ”

६९ बालगंधर्वाचा निराभिमानी कबुली जबाब

‘गर्वनिर्वाण नाटक प्रथम अग्निदेवतेच्या भक्षस्थानी पडल्याबरोबर जळून तर खाक झालेंच; परंतु नाशिकाहून जळगावांस किलॉस्कर कंपनी गेल्याबरोबर कांहीं लोकांच्या आग्रहावरून गर्वनिर्वाण नाटक गडकऱ्यांनी पुन्हा लिहिण्यास सुरुवात केली. बरेच प्रवेश लिहून तयार झाले व त्यांतिल पदेही रचून पुष्कळच तयार होत आलीं होती. सदर नाटकांत नेहमीच्या पद्धतीप्रमाणें ज्या त्या पात्राच्या आवडीच्या चाली त्या त्या पात्रास घालण्यांत आल्या

होत्या व त्या त्या पात्राकडून ज्यांचीं त्यांचीं पदे गडकरी आपल्या समक्ष गाऊन घेत असत.

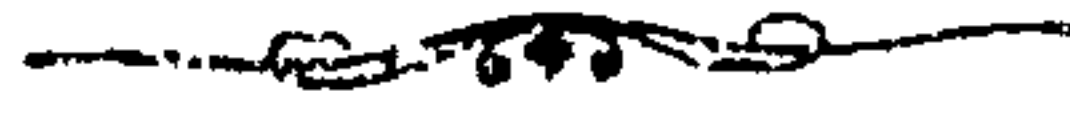
असेंच एके दिवशीं कथाधूर्चीं पदे बालगंधर्वांच्याकडून गडकरी, आपल्या समक्ष गाऊन घेत असतां नुकतेंच गडकऱ्यांनीं नवीन तयार केलेलें पद बालगंधर्व गडकऱ्यांना गाऊन दाखवीत हेते. त्या पदांत एक दोन शब्द कमीजास्त मात्रेचे पडले असल्यामुळें गातांना त्या त्या शब्दाचे वेळीं बालगंधर्व अडखळत अडखळत ते ते शब्द उच्चारं लागले:—गडकऱ्यांच्या लक्षांत ही चूक लागलीच आली व त्या दोन शब्दाचे ऐवजीं पदांत दुसरे दोन शब्द गडकऱ्यांनीं घातले. नवीन शब्द घालतांच बालगंधर्वांना पद सहजा-सहजीं म्हटल्यासारखें फारच मधूर वाटलें व आनंदाच्या भरांत गडकऱ्यांना बालगंधर्वांनीं एक प्रश्न विचारला. 'मास्तर, तुम्ही कवितेंत शब्द बदलून घालतां त्या शब्दाला कांहीं अर्थ असतो कां? कां तालाच्या मात्रा भरून काढण्याकरतां तेवढीं नेमकीं कांहीं तरी संस्कृत अक्षरें तुम्ही घालतां ?'

प्रश्न ऐकून गडकऱ्यांना फारच हसूं आलें. पण बालगंधर्वांचा साधा व सरळ स्वभाव जाणून गडकऱ्यांनीं उलट विचारलें—“नारायणराव ? आतांपर्यंत भूमिका तुम्ही करतां त्या त्या भूमिकेतील पदे अर्थवद्ध असतात हें तुम्हांला माहित नाहीं काय ? ”

बालगंधर्वांनीं सरळ व खरें उत्तर दिलें:—“मास्तर ! नाटकांतल्या पदांत सर्व शब्द अर्थपूर्ण असतातच हें मला आतांपर्यंत मुळींच ठाऊक नाहीं.”

वरील गोष्ट मला गडकऱ्यांनीं तावडतोव सांगितली; ते म्हणालें कीं, “महा राष्ट्रांत आज ज्याचें नांव रंगभूमीवर नट म्हणून पहिल्या वर्गांत गाजत आहे, त्यांनीं आपली एक बाजू अजीबात लंगडी असल्याचा कबुली जबाब मला दिला ही निरभिमानी बालगंधर्वांची गोष्ट अत्यन्त वाखाणण्यासारखी आहे. परंतु आजपासून पदांतील अर्थाची उणीवसुद्धां ते अजीबात नाहींशी करतील अशी माझी पूर्ण खात्री आहे. बालपणीच्या बालगंधर्वांचा हा कबुली जबाब जार्ज वाशींगटन् प्रमाणें वाखाणण्यासारखा नाहीं काय ? ”

७० गडकऱ्यांचे आवडते नट व आवडतीं माणसें

बालगंधर्व, बोडस वगैरे त्यांच्या आवडीचे नट होतेच, पण किलोस्कर मंडळींत पुण्यप्रभाव नाटक वसविण्याचे वेळीं श्रीयुत गोरे वृंदावन असावेत असें कांहीं मंडळीचें मत पडलें असतांना श्रीयुत कोल्हटकरच वृंदावन पाहिजेत व ते उत्तम काम वठवतील असें गडकरी म्हणाले. त्याचप्रमाणें शिवराज संगीत मंडळींत पांडोवा क्षीरसागरच नूपूर पाहिजेत व कालिंदी पांडुरंग भोसलेच पाहिजे असें त्यांनीं ठरविलें व त्याप्रमाणें अमलांतही आणले. कै. बेहेरे (किलोस्करमंडळीत बालगंधर्वाचे ऐवजी काम करणारे) यांचे कालिंदीच्या भूमिकेवर व चिंतोवा गुरव यांच्या नूपूराच्या भूमिकेवर ते फारच खूप होते. त्याचप्रमाणे नटसम्राट गणपतराव जोशी व नटवर्य दाते यांच्याही सर्व भूमिकांवर गडकरी फारच खूप होते. किलोस्कर मंडळींतली तात्या पुरोहित यांच्या वारीकसारीक भूमिकेवर मोठ्या नटांच्या इतकेच ते खूप असत. त्याचप्रमाणें दिनकर (भावबंधन मधला कामणा) यांच्या भूमिकेवर फारच खूप असत. वसुंधरेचें काम कोल्हापुरे यांचेंच मला आवडतें असें गडकरी म्हणत असत. त्याचप्रमाणें श्रीयुत शंकरराव मुजुमदार यांना नाट्यसृष्टींतले केवळ महत्वाकांक्षी कैसर ते म्हणत. त्यांच्या अंतकालापर्यंत जे जे नट नांवाजलेले होते ते सर्व इतर रसिक प्रेक्षकांप्रमाणें गडकऱ्यांनाही आवडत होते. दादा परचुरे यांचे वर त्याचें फारच प्रेम होतें.

७१ गडकऱ्यांच्या आवडीचीं नाटके व इतर कांहीं नट

गडकरी एके दिवशी म्हणाले अशिक्षित समाजावर कल्पनातीत वजन पाडणारीं व मनोरंजनांत पाहिल्या दर्जा मिळविणारीं नाटके कांहीं माझ्या आवडीचीं आहेत:— तीं कोणतीं ? श्री पुंडलीक, दामाजी आणि महानन्दा हीं नाटके हजारां प्रेक्षकांना पुनः पुनः पहावींशीं वाटतात. तेव्हां अशा लेखकांना व त्या नाटकांत भूमिका घेणाऱ्या नटांना क्षुल्लक समजणें

म्हणजे मनाचा अनुदारपणा जगाच्या निदर्शनास आणून देणें तसेंच उघड उघड अरसिकत्वाचा कलंक स्वतःला लावून घेणें होय. वरील नाटके व त्या नाटकांत काम करणारे नट गडकऱ्यांना फारच आवडत होते. श्री शुक्र व श्री. वसाप्पा वगैरे नट गडकऱ्यांच्या आवडीचे असत.

७२ गाढवाचें उदर !

एकदां गडकरी मंडळींत बसले असतांना त्यानीं एका बंगाली कवीनें गाढवावर केलेली कविता तुम्हास माहीत आहे काय ? म्हणून प्रश्न केला. मीं विचारलें कोणतें तें काव्य ?

ते म्हणाले: “ अहो आपलें विष्णूसहस्रनाम आहे, व त्यांत श्री विष्णूला हजार नांवें आहेत. तसें एका बंगाली कवीनें गाढव सहस्रनाम नांवाचें काव्य केलें आहे. तो कवि ह्मणतो: ” गाढवा तूं खरोखरीच देव आहेस ! तुला वंदन असो. तूं सहस्ररूपी आहेस ! कधीं पहावें तों तूं न्यायधिश्याच्या रूपानें न्यायासनावर विराजमान झालेला दिसतोस ! कधीं पहावें तर तूं एकाद्या राजाच्या सिंहासनावर अधिष्ठित झालेला दिसतोस ! कधीं वकील तर कधीं प्रोफेसर ! कधीं नाटककार तर कधीं नट ! अशीं अनेक रूपें घेऊन तूं पृथ्वीवर अक्षय्य संचार करीत असतोस. श्री विष्णूच्या उदरांत जसें सर्व विश्व भरलें आहे व श्रीकृष्णानें यशोदिला आपलें तोंड उघडें करून तिला त्यांत सर्व विश्व भरलेलें दाखविलें, तसें तुझ्या ठायीं सर्व विश्व समावलें आहे ! ”

गडकऱ्यांच्या तोंडचा काव्याचा हा ओघ ऐकून मंडळीच्या हसून हसून मुरकुंड्या वळल्या. एक गृहस्थ तेथें होते, त्यांनाही गाढवावर आपण कांहीं कोटी करावी असें वाटलें. ते म्हणाले: “ परवां एकदां आम्ही कांहीं सारखी सारखी मित्रमंडळी बसलों होतो. तेव्हा एकजण म्हणाला ! “ मुंबईचें म्यूसियम फार प्रेक्षणीय आहे. निरनिराळ्या, हजारों अजब वस्तूनीं तें भरलें आहे. ” तेव्हां त्यावर दुसरा म्हणाला: “ बडोदें शहरांतलें म्यूसियम मुंबईपेक्षां फारच मोठें आहे व त्यांतही पुष्कळ अजब वस्तु आहेत. ” तिसरा

म्हणाला; “अहो, फ्रान्स, इंग्लंड, जर्मनी वगैरे देशांतलीं म्युझियम मी पाहिली आहे. तीं तर फारच-फारच मोठीं आहेत ?”

तेव्हां गाढवावर मी कोटी केली असें सांगणाऱ्या पहिल्या गृहस्थास गडकऱ्यांनीं विचारलें; परंतु तुमची गाढवावरची कोटी कोणती तें लक्षांत आलें नाहीं. तेव्हां ते गृहस्थ म्हणाले. अहो गाढवाचें उदर हें सर्वांत प्रचंड म्युझियम आहे. कसें तें पहा. मनुष्य रागांत असला आणि आपण त्याला कौतुकानें-फ्रान्समध्ये असें आहे. राजवाडा असा असतो, असें कांहीं अद्भुत सांगूं लागलों म्हणजे तो संतापानें म्हणतो-फ्रान्सचा राजवाडा ना ?

गेली गाढवाच्या X उदरांत; मुंबईचा राणीचा वाग, गेली गाढवाच्या X उदरांत; महायुद्ध ना ? गेलें गाढवाच्या X उदरांत. अर्थात् गाढवाचें उदर म्हणजे एक भलें मोठें म्युझियम आहे. त्यांत स्थावर जंगमात्मक सर्व वस्तु गडप होतात.”

गृहस्थाची वेडीवाकडी ही कोटी ऐकून मंडळींत हंशा तर पिकलाच. पण गडकरी ह्या गृहस्थास हंसत हंसत म्हणाले. “बुवा आतां जेव्हां जेव्हा तुमचं तोंड आम्हांला दिसेल तेव्हां तेव्हां आम्हांला गाढवाच्या X उदराची आठवण होईल खरी.”

७३ भूत-महाल

पुणें मुक्कामीं गडकरी ज्या घरांत रहात होते, तें घर अगदींच लहान गल्लींत आहे. व समोर एक मोठा पिंपळ आहे. तळमजल्यावर एक वाण्याचें दुकान होतें आणि दुसरा व तिसरा मजला गडकऱ्यांनीं भाड्यानें घेतला होता. दुसऱ्या मजल्यावर त्यांच्या मातोश्री व बायकामंडळी रहात होती. तिसरा मजला गडकरी यांचे स्नेहीसोबती वगैरे मंडळींच्या उठण्याबसण्याकरितां होता. सदर घरांत बसलें म्हणजे एका खेडेगांवांतच आपण आहोंत असें बसणाऱ्या उठणाऱ्यांना वाटत असं. कारण त्या गल्लींत सर्वत्र शुकशुकाट होता, व लोकांची वर्दळ फारच कमी असलेमुळे, तांगे मोटारी वगैरे वाहनं त्या गल्लींत दिसण्याचा योग म्हणजे कपिलाषष्ठीचाच योग म्हणावयाचा. काळोख्या रात्रीं गडकऱ्यांच्या घरीं भेटावयास जायचें म्हणजे एकाद्या पडक्या वस्तींत

पडक्या घरांत गेल्यासारखें वाटावयाचें, आणि भिथ्या मनुष्याची तर घाबरून गाळणच उडून जावयाची. गडकऱ्यांच्या ह्या रहात्या घराचा असा देखावा पाहून एकजण गडकऱ्यांना म्हणालाः मास्तर “ शहरांत एखाद्या भर, रस्त्यावर चांगल्या भर वस्तींत तुम्हीं भाड्याने जागा घेऊन कां रहात नाहीं ? ” तेव्हां गडकरी म्हणाले “ माझे हें घर मला महालाप्रमाणें वाटतें, मित्र मंडळी नसली कीं लिहिण्यावाचण्यास दिवसा अगर रात्री मी एकांतांत असतांना मी महालांतच आहे असें वाटतें, कवितेची किंवा कल्पनेची स्फूर्ति मला येथें सहज प्राप्त होते, भोंवतालच्या शांततेमुळें सरस्वती देवीचा संचार मी एकटाच असतां येथें तावडतोच होतो. आणि त्या त्या वेळीं मी गद्य किंवा पद्य लिहित असतो, मात्र मला सुद्धां आपलें घर म्हणजे भुतांचें घर आहे असें एकवेळ वाटलें होतें. इन्फ्लुएन्श्या साथीच्या वेळीं सगळें पुणें शहरच उदास आणि भयाण वाटत असे. त्यावेळीं मात्र आमचा हा बोट आणि त्यांत माझे घर अगदीं काळोख्या रात्री कधीं कधीं कोणीच मित्र मंडळी नसल्यामुळें व फॅमिली परगांवीं पाठविल्यामुळें मलाच आपण एखाद्या जुन्या गोष्टींतल्या घराप्रमाणें भयानक घरांत आहों असें वाटत होतें. पण अशावेळीं दुसरें कांहींच करमणुकीचें साधन नसल्यामुळें मोठमोठ्या विद्वान लेखकांचीं पुस्तकें वाचतां वाचतां सरस्वतीचा संचार माझे ठिकाणीं होत होता आणि स्फूर्ति झाली कीं मी माझे लिहिणें सुरू करी आणि नवीन कल्पनांच्या भरांत मला स्वर्गतुल्य आनंद होत होता. तेव्हां मला हें घर महालाप्रमाणें अतिशय आनंददायक वाटलें. आतां इतरांच्या दृष्टीनें मला मी एकटाच ज्या अर्थी या घरांत रहातो त्या अर्थी हें माझे घर भूतमहालच आहे असें तुम्ही म्हणावयास हरकत नाही. ” गडकरी नेहमी विनोदानें आपल्या घराला भूतमहाल असें संबोधित असेत.

१९२५२ समाप्त

स्थापना १८८५

अर्धशतक चालत असलेले जुन्यांत जुने

देशी व विलायती औषधे

धाऊक मिळण्याचे मुख्य ठिकाण:—

गणपत विठुजी शिंदे

आन्ध्र ग्रन्थ

नं. २.

REFBK-0019259

आंब्याची बर्फी सुरू आहे
प्रसिद्ध सातारचें मुख्य मिठाईचें दुकान
स्वदेशी साखरेची मिठाई मिळेल.

सा
ता
री
ष
ह

उपोषणाकरितां
शुद्ध साखरेची पेढे
बर्फी मिळेल.

पार्टीकरितां समारंभाकरितां
पेढे, बर्फी, चिवडा,
दुध्या हलवा मिळेल.

दररोज माल सर्व ताजा मिळेल.

माल मिळण्याचें ठिकाण:— दुर्गाप्रसाद चिनाप्पा मोदी
लक्ष्मीरोड, केदारी बिल्डिंग, पुणे.

डॉ. एन. महादेव यांची

अती स्वस्त अनुभविक व गुणकारी औषधे.

डोळ्यांच्या औषधांची पटी नळीसह.

वर्ण्य मिक्चर
व हिंवावर गोळ्या

हीं व तापावर रामबाण.

खरूज नायटे व गजकर्ण यावर मलम, खोकल्यावर
पातळ औषध व गोड एरंडेल वगैरे औषधे स्वस्त भावानें
मिळतील. याशिवाय दाढ दुखणें, कान दुखणें यावर
उत्तम औषध मिळेल. एजंटस भरपूर सवलती.

महादेव आणि कंपनी

केमिस्टस् अँड ड्रुगिस्टस्

बाहुलीचे हौदाजवळ बुधवार पेठ पुणे.

सुप्रजात्पात शास्त्र

अथवा

दांपत्य रहस्य

दांपत्य घर्मासंबंधा यांत आधुनिक पाश्चिमात्य व पौर्यात्य शास्त्रीय
दृष्टा विवेचन केले आहे. पुस्तक तरुण वाचक वर्गाकरिता लिहिले आहे.
पुस्तक सचित्र असून त्यांतील विषयाची मांडणी पद्धतशीर केली आहे.
पुस्तकावर नामांकित डॉक्टरांचे अभिप्राय मिळाले आहेत. डॉ. भाजेकर,
F.R.C.S. डॉ. केळकर, M.S. डॉ. खरे, B.A.M.D. सदरहू पुस्तकावर
यशवंत साहित्य संमेलनाच्या अंकांत उत्तम अभिप्राय आलेला आहे.

विशेष खुलाशाकरिता लिहा,

लेखक- डॉ. एन्. एम्. भागवत,

गोल्ड मेडॅलिस्ट.

तूर्त किं. १॥ रुपया

पत्ता:- ८८४ सदाशिव पेठ पुणे शहर.

फोटो-आर्ट-स्टूडिओ

बी. एस. कदम अँड को.

आमचेकडे एनलार्जिंगचीं व सर्व तन्हेच्या लहान मोठ्या साईजचीं कामें सुबक, अल्प खर्चात व वक्त-शीर करून मिळतील. तरी या संधीचा गरजूनीं फायदा घ्यावा.

तसेंच

आमचेकडे गॅदरिंगकरितां व अॅमॅच्युअर्स करितां, कॉलेज, शाळा व इतर होणाऱ्या नाट्य प्रयोगासाठीं लागणारे नाटकाचे कपडे व रंगपट आमचे संस्थेकडून किफायतशीर भाड्यानें मिळेल.

गरजूनीं खालील पर्यावर चौकशी करावी.

भारत लोकसेवक मंडळ, पुणे.

सेक्रेटरी

बी. एस. कदम

एस. जी. पवार

मोरोबादादा वाडा, अप्पा बळवंत चौक,

२७ बुधवार पुणे २.

मनपसंत तयार कपडे
मिळण्याचें खात्रीचें ठिकाण

म्हणजेच

साणिक् विश्वनाथ

आणि

कंपनी

बुधवार चौक, पुणे शहर.

शुद्ध हातरहाट, हातमागावरील खादीचा बंगाली
फॅशनचा नेहरू सट्टा व गांधी टोपी किं. २॥
हातमाग व स्वदेशी गिरणी खादीचे शर्ट, कोट
वगैरे कपडे तयार मिळतील.

तसेंच

फॅन्सी डिझाइनचे लहान मोठ्या साईजचे कपडे
तयार मिळतील व ऑर्डर दिल्यास वेळेवर मनपसंत तयार
करून मिळतील.

संपलकरितां लिहा व

गळ्याचें व छातीचें माप पाठवा.

व्यापाऱ्यांना विशेष सवलती देऊं.

स्वराज्यप्राप्तीचे चळवळीस

अंशतः मदत म्हणून

स्वदेशी खादीचेच

तयार कपडे वापरा.

महिंद्रकर ब्रदर्स

यांचेकडे

आजच घ्या.

बनीअन ८ आणे, शर्ट १ रु. ६ आणे

धांतरजोडी ४॥ रुपये ९ वार,

सद्दा १४ आणे.

बुधवार चौक, पुणे.